



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

*Ο λοιμός της Αθήνας, οι επιπτώσεις του και οι επιδράσεις των
Ιπποκρατικών συγγραμμάτων στη Θουκυδίδεια ιστορία*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Φαμέλου Βασιλικής

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του πανεπιστημίου
Πελοποννήσου,

(2016)

Επιβλέπων: Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος

Συνεπιβλέποντες : Βολονάκη Ελένη, επίκουρη καθηγήτρια,
πανεπιστήμιο Καλαμάτας

Ευσταθίου Αθανάσιος, αναπληρωτής καθηγητής, Ιόνιο πανεπιστήμιο

Καλαμάτα, Οκτώβριος 2016

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1.	ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ.....	1
1.1	ΒΙΟΣ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ.....	1
2.	ΕΡΓΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ	2
2.1	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	2
2.2	Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ – ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	3
3.	ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ	4
4.	ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ – ΗΡΟΔΟΤΟΣ	5
5.	ΔΗΜΗΓΟΡΙΕΣ.....	6
6.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ.....	7
7.	ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ.....	7
8.	ΥΦΟΣ.....	8
8.1	ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΟ ΥΦΟΣ	8
8.2	ΔΟΜΗ	9
8.	ΓΛΩΣΣΑ	11
9.	Η ΝΟΣΟΣ (Β.47 – 54).....	12
10.	Η ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ- ΔΥΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ.....	20
11.1	Η ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΣΤΑ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ.....	20
12.	ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ.....	21
12.1	ΒΙΟΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ.....	22
12.2	Η ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΑ ΣΥΛΛΟΓΗ.....	23
12.3	Η ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ.....	25
12.4	ΌΡΚΟΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ.....	27

13. ΠΕΡΙ ΙΕΡΗΣ ΝΟΥΣΟΥ	28
13. 1 ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΡΓΟΥ	29
13. 2 ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ	33
13. 3 ΕΠΙΛΗΨΙΑ	34
14. ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΟΝ	36
15. ΕΠΙΡΡΟΗ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ	39
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	45

1. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ - Θεμελιωτής της επιστημονικής ιστοριογραφίας

1.1 ΒΙΟΣ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Λίγες είναι οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με τη ζωή του Θουκυδίδη. Από τη Βυζαντινή περίοδο επέζησαν τρεις Βίοι αλλά ό, τι γνωρίζουμε για τη ζωή του, το αντλούμε κυρίως από σποραδικές αναφορές του ίδου. Πατέρας του ήταν ο Όλορος¹ από το δήμου του Αλίμου. Κατά τη διάρκεια της επιδημίας που αποδεκάτισε μεγάλο μέρος του πληθυσμού των Αθηναίων, ασθένησε και ο ίδιος². Η οικογένεια του κατείχε τα δικαιώματα εκμετάλλευσης στα μεταλλεία χρυσού στη Σκαπτή Ύλη, κοντά στην Αμφίπολη. Το 424 οι Αθηναίοι τον εξέλεξαν στρατηγό. Τον χειμώνα του 424- 423 π.Χ. με ένα στόλο από επτά τριήρεις, στάλθηκε να παρακολουθεί τις κινήσεις του Σπαρτιάτη Βρασίδα, ο οποίος απειλούσε την Αμφίπολη. Όμως ο Σπαρτιάτης στρατηγός, λαμβάνοντας υπόψη την παρουσία του Θουκυδίδη στη κοντινή Θάσο και φοβούμενος πιθανή επέμβασή του, έδρασε με ταχύτητα, προσφέροντας ήπιους όρους παράδοσης στους κατοίκους της πόλης. Έτσι, ο Θουκυδίδης έφτασε πολύ αργά για να αποτρέψει τη πτώση της πόλης από τον Βρασίδα και δε κατόρθωσε παρά να σώσει το επίνειό της. Η είδηση της πτώσης της Αμφιπόλεως, η οποία ήταν ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας συντάραξε τους Αθηναίους οι οποίοι τον κατηγορήσαν για προδοσία και τον εξόρισαν. Αυτοεξορίστηκε έτσι στα κτήματά του, στη Σκαπτή Ύλη της Θράκης όπου έμεινε εκεί για είκοσι χρόνια. Από εκεί, με την ιδιότητα του εξόριστου, πραγματοποίησε ταξίδια στη Μακεδονία και στην Πελοπόννησο. Μετά τη πτώση των Τριάκοντα Τυράννων επιστρέφει στην Αθήνα, όμως σύντομα αναχωρεί και πάλι απογοητευμένος για τη Σκαπτή Ύλη, όπου συνεχίζει το συγγραφικό του έργο, το οποίο διακόπτει υπό ανεξακρίβωτες συνθήκες, ο θάνατος του. Σχετικά με το θάνατο του ιστορικού υπάρχουν ποικίλες απόψεις. Μια άποψη αναφέρει ότι ο Θουκυδίδης είχε πεθάνει στη Θράκη αλλά τα οστά του βρίσκονταν στο τάφο του Κίμωνα στην Αθήνα. Ο Θουκυδίδης ενώ κάνει αναφορές για τη διάρκεια του πολέμου (27 χρόνια) από την αρχή των βιβλίων, η εξιστόρηση των γεγονότων δε φτάνει ως το 404 π.Χ που

¹ Σκουτερόπουλος (2013). 104

²Οπ . 48

θεωρείτε το τέλος του Πολέμου αλλά διακόπτεται απότομα το 411 π.Χ. Το έργο του το συνεχίζει ο Ξενοφώντας στα ‘Ελληνικά’ του. Η χρονολογία του θανάτου του τοποθετείται μεταξύ του 403 και του 399 π.Χ⁹.

Η παιδική και η νεανική ηλικία του Θουκυδίδη έχει άμεση σχέση με τα λαμπρά χρόνια της Αθηνas, με τον Περικλή να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ηγεμονία της Αθήνας καθώς και στο τρόπο σκέψης του ιστορικού όπως φαίνεται από το έργο του που είναι διανθισμένο με Περικλεϊκές ιδέες³. Η πόλη των Αθηνών με το δημοκρατικό πολίτευμα, την αίγλη, την οικονομική ευρωστία καθώς και με τα επιτεύγματα του σοφιστικού κινήματος επηρέασε τη σκέψη του ιστορικού. Η νέα αυτή κίνηση έδωσε τη δυνατότητα στο θουκυδίδη να έχει διαφορετική αντίληψη και προσέγγιση των γεγονότων. Οι αντιθέσεις που χρησιμοποιεί, η μέθοδος του εικότος, των τεκμηρίων και των μαρτυριών φέρουν τη καταγωγή τους από τη Σοφιστική⁴. Ο Θουκυδίδης συνέβαλε με το δικό του, μοναδικό τρόπο στη γέννηση και την άνθιση αυτού που σήμερα ονομάζουμε Δυτικό πολιτισμό, εξιστορώντας τη μεγάλη σύγκρουση των Αθηναίων με τους Λακεδαιμονίους.

Το όνομα του πατέρα του Θουκυδίδη υποδεικνύει θρακική καταγωγή και πιθανή συγγένεια με το θρακικό βασιλικό οίκο. Σε κάθε περίπτωση ήταν υψηλής κοινωνικής τάξης, συγγενής του Μιλτιάδη και του Κίμωνα⁵.

2. ΕΡΓΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

2.1 ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ο Θουκυδίδης επικεντρώνει τη προσοχή του σε αυτό που αποτελεί το αντικείμενο του, δηλαδή στην εξιστόρηση του Πελοποννησιακού πολέμου. Εκτείνεται από το 431- 404 π.Χ και περιλαμβάνει τρεις φάσεις:

α) 431 - 421→ Δεκαετής ή Αρχιδάμειος πόλεμος.

β) 415 - 413→ Σικελική εκστρατεία.

³Romilly (2004) 167.

⁴ Κωνσταντινόπουλος (2006) 10.

⁵ Μαρκελλίνος (1975) 53.

γ) 411 - 404→Δεκελική εκστρατεία ή Ιωνικός πόλεμος.

Ο ιστορικός κατανόησε από την αρχή τη σημασία του πολέμου αφού ήταν ο μεγαλύτερος πόλεμος που είχε ξεσπάσει ποτέ. Οι αντίπαλοι (Αθήνα - Σπάρτη) βρίσκονταν στην ακμή της δύναμης τους οικονομικά και στρατιωτικά και τα ουδέτερα ελληνικά κράτη παρασύρθηκαν από αυτόν. Άρα, ο πόλεμος αυτός ήταν τόσο μεγάλος γιατί ήταν πλούσιος σε ακμή και γιατί συμπαρέσυρε όλο τον ελληνικό κόσμο. Ο Θουκυδίδης καταγράφει ένα κοσμοϊστορικό γεγονός που πίσω κρύβεται η Ελλάδα. Εξετάζοντας μόνο τους πολιτικούς παράγοντες των καταστάσεων, καταγράφει πολιτική ιστορία⁶. Η αρχή ενός πολέμου δεν είναι και η αρχή της εξιστόρησής του. Ο αληθινός ιστορικός έχει χρέος να ανατρέξει στο παρελθόν και να αναζητήσει τις πραγματικές αιτίες, να ξεχωρίσει το σημαντικό από το ασήμαντο, τα βαθύτερα αίτια από τις προφάσεις και τις δυσαρέσκειες της στιγμής. Και ως πραγματική αιτία ο ιστορικός θεωρεί το φόβο της Σπάρτης μπροστά στην αυξανόμενη δύναμη της Αθήνας.

2.2 Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ – ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το έργο του Θουκυδίδη σώζεται χωρισμένο σε 8 βιβλία και η διαίρεση αυτή οφείλεται στους Αλεξανδρινούς φιλολόγους⁷. Στο 1^ο βιβλίο εξετάζονται τα αίτια του πολέμου και εκτίθεται η μέθοδος του συγγραφέα. Περιλαμβάνονται επίσης η Αρχαιολογία και η Πεντηκονταετία. Το 2^ο βιβλίο περιλαμβάνει τα γεγονότα της πρώτης δεκαετίας του πολέμου που φτάνουν μέχρι και το 24^ο κεφάλαιο του 5^{ου} βιβλίου με αναφορά στους όρους της ειρήνης του Νικία. Πιο συγκεκριμένα στο 1^ο βιβλίο εκθέτονται τα πολεμικά γεγονότα των τριών πρώτων χρόνων του πολέμου. Στο 3^ο βιβλίο εξιστορούνται τα γεγονότα από το 428 ως το 425 από τα οποία τα σημαντικότερα είναι η αποστασία της Μυτιλήνης και οι σφαγές στην Κέρκυρα. Στο 4^ο βιβλίο και στα 24 πρώτα κεφάλαια του 5^{ου} κεφαλαίου εκθέτονται τα γεγονότα από το 424 ως το 421 που κλείστηκε η Νικίεια ειρήνη. Το σπουδαιότερο από αυτά είναι η κατάληψη της Πύλου και της Σφακτηρίας από τους Αθηναίους. Στο υπόλοιπο 5^ο βιβλίο έχουμε και το 2^ο προοίμιο καθώς επίσης και το μοναδικό μέσα στο έργο

⁶ Κωνσταντινόπουλος (2013) 87.

⁷ Montanari (2011) 519.

διάλογο Μηλίων – Αθηναίων⁸. Το 6^ο και το 7^ο βιβλίο είναι αφιερωμένο στη Σικελική εκστρατεία και στην αποτυχία της ενώ στο 8^ο βιβλίο έχουμε τις πολεμικές και στρατιωτικές επιχειρήσεις των δυο στόλων, του Αθηναϊκού και Πελοποννησιακού στο Αιγαίο (Ιωνικός ή Δεκελεικός πόλεμος). Το βιβλίο αυτό έμεινε ανολοκλήρωτο γιατί ο Θουκυδίδης διέκοψε απότομα το έργο του⁹.

3.ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο Θουκυδίδης πουθενά στο έργο του δεν αναφέρει τη λέξη ‘*ιστορία*’ που ο προκάτοχος του ο Ηρόδοτος είχε χρησιμοποιήσει¹⁰. Την γνώριζε αλλά δεν ήθελε να τη χρησιμοποιήσει για να διαφοροποιηθεί. Το ρήμα ‘*ζυνέγραψε*’ που χρησιμοποιεί σημαίνει «συγκέντρωσε και κατέγραψε τα γεγονότα». Ο πραγματικός όμως λόγος που ο Θουκυδίδης απέφυγε την ιστορία ως περιγραφή του έργου του αποτελεί το γεγονός ότι η λέξη ακόμα δεν ήταν καθιερωμένη ως όρος. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης ήταν αυτός που τη καθιέρωσε¹¹. Επιχείρησε μια σαφή διάκριση ανάμεσα στο όρο «ιστορικός» και στο όρο «ποιητής». Υποστήριξε ότι η ιστορία ασχολείται με επιμέρους στοιχεία, ενώ η ποίηση, η οποία είναι πιο σοβαρή και φιλοσοφημένη από την ιστορία, ασχολείται με τη καθολική αλήθεια. Όμως ο Θουκυδίδης προβληματιζόταν για το τι είναι αληθινό στο μεγαλύτερο μέρος του. Η ‘*ιστορία*’ για τον Θουκυδίδη παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα των ανθρώπινων πράξεων. Δεν είναι μια απλή καταγραφή πράξεων του παρελθόντος αλλά και αναζήτηση των δυνάμεων που δρούν πάντα στο βάθος των πραγμάτων¹².

⁸ Said (2001) 247.

⁹ Κωνσταντινόπουλος (2013) 89.

¹⁰ Hornblower (2003) 47.

¹¹ Hornblower (2006) 163.

¹² Κωνσταντινόπουλος (2013) 33.

4. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ – ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Η ηροδότεια ιστορία υπήρξε ένα καλό προηγούμενο για τον Θουκυδίδη για το τι πρέπει να επιλέξει και τι πρέπει να απορρίψει. Απορρίπτει λοιπόν το τερπνό χαρακτήρα της ιστοριογραφίας και επικεντρώνει τη προσπάθεια του στην αντικειμενικότητα και τη σαφήνεια. Η πρώτη επίδραση που έχει δεχθεί από τον Ηρόδοτο είναι να περιγράφει με φιλαλήθεια το παρελθόν περιοριζόμενος σε σύγχρονα γεγονότα. Η δεύτερη επίδραση είναι ότι και οι δυο ιστορικοί έχουν τυφλή αφοσίωση σε μία πόλη και τρίτη επίδραση είναι κοινή και για τους δυο αφού και ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης επικαλούνται τις τεχνικές της ποίησης. Παρόλο όμως που και οι δυο ιστορικοί καταγράφουν με φιλαλήθεια το παρελθόν υπάρχουν κάποια στοιχεία στη καταγραφή τους που τους κάνουν να διαφέρουν μεταξύ τους. Ο Ηρόδοτος ενδιαφέρεται για τα ήθη, έθιμα των λαών και τους τρόπους συμπεριφοράς των γυναικών ενώ ο Θουκυδίδης περιγράφει έναν μεγάλο πόλεμο. Το έργο του Θουκυδίδη περιορίζεται σε μάχες πολιτικών αποφάσεων, δηλαδή η ιστορία του αφορά μόνο το πόλεμο και τη πολιτική. Κινητήριοις δύναμη στο έργο του Ηροδότου είναι οι θεοί¹³ οι οποίοι επιδρούν για την επίτευξη ενός αποτελέσματος. Αντίθετα, ο Θουκυδίδης δε πιστεύει στις θεϊκές δυνάμεις, πιστεύει μόνο στο βαθμό που οι θεοί επηρεάζουν τις αποφάσεις των ανθρώπων. Την ιστορία του Θουκυδίδη την καθορίζουν οι άνθρωποι με τα λάθη τους, τις αποφάσεις τους και τις πράξεις τους. Επιπλέον, η φύση του ακρωτηρίου που απευθύνονται διαφέρει για τους δυο ιστορικούς. Ο Ηρόδοτος απευθύνεται σε όλο τον Ελληνικό κόσμο, ο Θουκυδίδης σε μια ομάδα διανοουμένων¹⁴. Οι νουβέλες και οι ιστορικές παρεκβάσεις εμπλουτίζουν την αφήγηση του Ηροδότου ενώ οι δημηγορίες στο έργο του Θουκυδίδη παρουσιάζουν το παιχνίδι των δυνάμεων. Έτσι, σε σύγκριση με τον Ηρόδοτο, ο οποίος πιστεύε ότι μπορούσε να περιορισθεί να πει «αυτά που του έλεγαν» (*λέγειν τὰ λεγόμενα*), ο Θουκυδίδης επιτυγχάνει μια επανάσταση στην ερμηνεία και ανάλυση γεγονότων. Αρνούμενος να συνυπολογίσει τις ανεκδοτολογικού χαρακτήρα ή τις αβέβαιες μαρτυρίες και αποκλείοντας το υπερφυσικό στοιχείο από την αφήγησή του,

¹³ Κωνσταντινόπουλος (2013) 20.

¹⁴ Easterling – Knox (2010) 605

ο Θουκυδίδης επιβεβαιώνει στο έργο του μια πνευματικού χαρακτήρα φιλοδοξία: να δια φωτίσει τη σημασία των γεγονότων του παρελθόντος¹⁵.

5. ΔΗΜΗΓΟΡΙΕΣ

Ο Θουκυδίδης δεν είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε λόγους¹⁶ (δημηγορίες) πολιτικών ή στρωτιωτικών ηγετών για να παρουσιάσει και τα γεγονότα και τους ίδιους τους ομιλητές. Υπήρχε το προηγούμενο του Ομήρου, της τραγωδίας και του Ηροδότου. Στις δημηγορίες εξετάζονται οι αντίθετες επιχειρηματολογίες πολιτικών προσώπων, στρωτιωτικών, πρέσβων σε συνελεύσεις για ένα συγκεκριμένο ζήτημα. Καλύπτουν τα 2/5 του έργου του και ο Θουκυδίδης με αυτό το τρόπο εκθέτει τους υπολογισμούς και τους συλλογισμούς των διαφόρων πρωταγωνιστών της δράσης όπως στη περίπτωση της Αθήνας –Σπάρτης και έτσι εξετάζει το υλικό του σε βάθος αφήνοντας να διαφανεί η αντικειμενικότητα των πραγμάτων. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται κυρίως στις δημηγορίες που έχουν τη μορφή λόγου - αντιλόγου. Τότε μιλάμε για δημηγορίες ζευγαρωτές, σε κάθε διάλογο δηλαδή υπάρχει και αντίλογος με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ο αναγνώστης λοιπόν αισθάνεται πως βλέπει τον πόλεμο «από μέσα» ενώ ταυτόχρονα έχει τη βεβαιότητα ότι ξέρει ποια ήταν τα προβλήματα και γιατί τα γεγονότα είχαν τούτη ή εκείνη την εξέλιξη. Οι λόγοι είναι τοποθετημένοι σε αντιθετικά ζευγάρια, και κατά μια έννοια αυθεντικοί. Οι δημηγορίες με την αυστηρή δομή τους και την εμπειριστατωμένη επιχειρηματολογία των αγορητών αποτελούν σημαντικό ερμηνευτικό εργαλείο της ιστορίας και των κινήτρων των προσώπων που δρουν μέσα στο ιστορικό γίγνεσθαι¹⁷.

¹⁵ Said, Trede, Boulluec (2001) 249.

¹⁶ Easterling – Knox (2010) 591.

¹⁷ Hornblower (2003) 95.

6. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ένα από τα στοιχεία της ιστοριογραφικής μεθόδου του Θουκυδίδη είναι η επιλογή του χρονολογικού κριτηρίου που βασίζεται στη διάκριση των ετών του πολέμου. Αυτά τα διαιρεί σε θέρη και χειμώνες. Η άνοιξη υπολογιζόταν στο θέρος και το φθινόπωρο στον χειμώνα. Η εξιστόρηση ανά έτος που βασίζεται στις εποχές του χρόνου αντανακλά το ιδεώδες της ακρίβειας που μας αποκαλύπτει στο κεφάλαιο Ι. 22 της μεθόδου του¹⁸. Ο Θουκυδίδης δεν επινόησε αλλά χρησιμοποίησε το υπάρχον χρονολογικό σύστημα με κάποιες αλλαγές αφού αναγνώριζε χειμώνα 4 μηνών (πολεμικές προετοιμασίες) και καλοκαίρι 8 μηνών (στρατιωτικές επιχειρήσεις). Πολλες φορές, ο ιστορικός χρησιμοποιεί το χρονικό συσχετισμό των γεγονότων, οπότε τα γεγονότα αποκτούν εσωτερική συνοχή, αλληλουχία και συνάφεια. Επίσης, από το 2ο έτος του πολέμου θέτει την υπογραφή του στο τέλος του χειμώνα για να περικυκλώσει τα γεγονότα σ' ένα καθορισμένο χρονολογικό πλαίσιο. Ανακεφαλαιωτικά, το χρονολογικό σύστημα του Θουκυδίδη δεν αποτελεί κάτι το καινούριο. Αυτό που θεωρείται νέο είναι η αυστηρή χρήση του στην ιστοριογραφία για την κατάταξη των γεγονότων και ορθολογιστική ερμηνεία τους .

7. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Ο Θουκυδίδης, είναι ίσως ο μαναδικός συγγραφέας όπου στο έργο του περιγράφει το τρόπο που βασίστηκε για την ανακάλυψη της αλήθειας . Εφάρμοσε στην ιστοριογραφία σχεδόν τις ίδιες μεθόδους του επαγωγικού συλλογισμού που ο Σωκράτης¹⁹ είχε εφαρμόσει στη φιλοσοφία. Η λιτότητα και η προσήλωση του ιστορικού στο θέμα καθώς και η παράθεση αποδείξεων για τη σπουδαιότητα σε σύγκριση με τους προηγούμενους, δίνει ένα μέτρο κατανόησης της επιδιωκόμενης αυστηρότητας και ακρίβειας με την οποία προσεγγίζει τα γεγονότα. Το σημαντικότερο όμως χωρίο , που είναι αποκαλυπτικό του στόχου και του ρόλου που απομένει στην ιστοριογραφία βρίσκεται στο κεφάλαιο Ι. 22 που καλείται «μεθοδολογικό» καθώς βλέπουμε μια επεξεργασία της μεθοδολογίας της έρευνας

¹⁸ Montanari (2008) 531.

¹⁹ Finley (2010) 300.

του Θουκυδίδη που παραπέμπει σε επιστημονική ιστοριογραφία²⁰. Αναφέρει τους κόπους και τις δυσκολίες που χρειάστηκε για να μπορέσει να γράψει βασιζόμενος στις πιο σοβαρές πηγές. Η παρουσίαση της μεθόδου του αποτελείται από δυο μέρη: α) Λόγους β) Έργα. Το έργο του έχει γραφτεί για να χρησιμεύσει ως παντινικό απόκτημα παρά να προκαλέσει μια πρόσκαιρη ευχαρίστηση σε διαγωνισμό. Η ιστορία από απλή καταγραφή πράξεων του παρελθόντος εξοπλίζει το μελετητή της με μια σίγουρη γνώση για να προβλέψει τις μελλοντικές εξελίξεις, αφού η ανθρώπινη φύση ως σταθερός παράγοντας των γεγονότων δεν αλλάζει και ενεργεί με τον ίδιο ή παρόμοιο τρόπο σε παρόμοια γεγονότα²¹. Έτσι η γνώση της ιστορίας βρίσκει το πραγματικό νόημα της όχι στην ξερή, έστω και ακριβή αναπαράσταση των γεγονότων, αλλά στο εφοδιασμό του αναγνώστη με εκείνο το εργαλείο που θα τον βοηθήσει στη πρόβλεψη, κατανόηση, ανάλυση και επομένως πρόληψη όσων πρόκειται να γίνουν. Χαρακτηριστικά γι' αυτή του την αντίληψη είναι η περιγραφή των συμπτωμάτων του λοιμού, ώστε αν ποτέ ξαναεμφανιστεί, να μην τον αντιμετωπίσουν με άγνοια..

8. ΥΦΟΣ

8.1 ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΟ ΥΦΟΣ

Το αντιθετικό ύφος αποτελεί το 2ο στάδιο εξέλιξης του αρχαίου πεζού λόγου το οποίο δεν μπόρεσαν να αναγνωρίσουν ο Αριστοτέλης και οι αρχαίοι τεχνοκρατικοί (Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Λογγίνος). Οι συνθήκες ανάπτυξης του πρέπει να αναζητηθούν στην παρουσία της Σοφιστικής και τις νέες μεθόδους ρητορικής έκφρασης (Δισσοί Λόγοι)²². Κύριοι εκπρόσωποι θεωρούνται ο Θουκυδίδης και ο Αντιφών. Το ύφος αυτό το είχαν και οι σοφιστές (Πρόδικος ο Κείος, Γοργίας ο Λεοντίνος)²³. Στα έργα τους καταγράφεται η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας ενός γλωσσικού οργάνου κατάλληλου για την ευρύτερη χρήση του. Ο Θουκυδίδης, χρωστούσε πολλά για το καλοδουλεμένο αντιθετικό ύφος του στο σοφιστή Γοργία

²⁰ Κωνσταντινόπουλος (2006) 12.

²¹ Ηλιού (1985) 35.

²² Κωνσταντινόπουλος (2006) 36.

²³ Ζηκίδου (1998) κα'.

που ήρθε στην Αθήνα δυο χρόνια μετά το θάνατο του Περικλή. Όμως το ύφος του Θουκυδίδη διαθέτει τον ισχυρότερο δυνατό τρόπο έμφασης και αντίθεσης μέσα στην ίδια περίοδο, άκαμπτο αφού αντιπαραθέτει περισσότερο παρά υποτάσσει τις ιδέες τη μια μετά την άλλη. Είναι το ύφος της σαφήνειας που γεμίζει με λεπτομέρειες. Γι' αυτό θεωρείται το κατεξοχήν υπόδειγμα του αντιθετικού ύφους που είναι διαφορετικό από το λιτό και το περιοδικό, ένα αυστηρό ύφος με καθόλου εύκολη σύνταξη, κάποιες φορές απρόσιτη με ασυμμετρίες. Πηγάζει όπως είπαμε εν μέρει από ανάγκη για ακρίβεια αλλά δείχνει επιπλέον και την ανάγκη των ανθρώπων να δώσουν στο πεζό λόγο το σχήμα για δυνατότητα ευρείας χρήσεως (*κτῆμα ἐς αἰεί*). Η απορρόφηση στις λεπτομέρειες είναι αρχαϊκό στοιχείο όπως αρχαϊκό είναι και το ύφος του γιατί αντιπροσωπεύει τη πρώτη προσπάθεια δημιουργίας πεζού έντεχνου λόγου. Το ύφος του Θουκυδίδη στις δημηγορίες γίνεται πυκνό και σύνθετο για να δώσει τα θέματα που η παρίσταση απαιτούσε χωρίς μακρηγορίες. Τέλος, στο έργο του παρατηρείται μεγάλη παρουσία γνωμικών, που αφορούν το συμφέρον, το σεβασμό, το δίκαιο μαζί με λεκτικά σχήματα, όπως παρομοιώσεις και μεταφορές που διέσωσε από μεγάλους πολιτικούς (Περικλής)²⁴.

8.2 ΔΟΜΗ

Το κύριο χαρακτηριστικό του αντιθετικού ύφους είναι η αντίθεση. Μέσα σε μια περίοδο αντιπαραθέτονται οι προτάσεις (μὲν – δέ, οὐ - ἀλλὰ) αντί να υποτάσσονται σε μια ιδέα. Η αντιπαραθέση επιτυγχάνεται όχι μόνο εξωτερικά, με τη χρήση των παραπάνων συνδέσμων αλλά και εσωτερικά με τη χρήση αντίθετων εννοιών (*φίλος - ἐχθρός*). Παραθέτοντας αντίθετες απόψεις πετυχαίνεται ακρίβεια και σαφήνεια. Πολλές φορές όμως δημιουργούνται δυσνόητες περίοδοι (δημηγορίες) επειδή ήθελε όπως ανέφερε να αποδώσει τους λόγους στα πιο κρίσιμα σημεία.

Άλλο χαρακτηριστικό του Θουκυδιδικού ύφους είναι η αφαιρετικότητα²⁵ δηλαδή η χρήση ρηματικών τύπων (μετοχών και απαρεμφάτων) στη θέση ουσιαστικών. Πρόκειται για ουδετεροποίηση ουσιαστικών (*τὸ εὐδαιμον, τὸ δεδιός*). Στις δημηγορίες

²⁴ Finley (2010) 258

²⁵ Ηλιού (1980) 20.

η αφαιρετικότητα είναι συχνότερη ενώ παρατηρείται ταυτόχρονα και μεγάλη παρουσία γνωμικών που χρησιμοποιούνται ως προκείμενες συλλογισμών.

Τρίτον χαρακτηριστικό του ύφους του Θουκυδίδη είναι η λεγόμενη ποικιλία²⁶ (varatio) που αποτελεί αποκλειστικά προσωπικό του υφολογικό γνώρισμα. Είναι η σύνδεση γραμματικά ανόμοιων όρων με όμοιων συντακτικά που δείχνει το ενδιαφέρον του ιστορικού για σημαντικές λεπτομέρειες και ακρίβεια που θα οδηγήσει στην ανακάλυψη των βαθύτερων αιτιών του πολέμου. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις ποικιλίας. Παραθέτω ενδεικτικά μερικές από αυτές:

1. Σύνδεση ουσιαστικού και δευτερεύουσας ουσιαστικής πρότασης.
2. Σύνδεση ουσιαστικού και δευτερεύουσας αναφορικής πρότασης.
3. Σύνδεση επιθετικής μετοχής και επιθετικής πρότασης.
4. Σύνδεση ειδικής πρότασης και ειδικού απαρεμφάτου.
5. Σύνδεση επιρρηματικής μετοχής και επιρρηματικής πρότασης.
6. Σύνδεση απαρεμφάτου και μετοχής.

Αυτό το γνώρισμα του Θουκυδίδη παρατηρείται μόνο στον Ξενοφώντα που ουσιαστικά μιμείται το ύφος του Θουκυδίδη.

Ο ιστορικός παρόλο που διατηρεί αυτά τα χαρακτηριστικά στο έργο του, στα περιγραφικά του μέρη (γεωγραφικού – στρατιωτικού περιεχομένου) γράφει παρατακτικά (καί...καί...καί) και καταφεύγει και αυτός όπως ο Ηρόδοτος στην επανάληψη λέξεων στον ίδιο ή διαφορετικό τύπο (χερσονήσιοι – χερσόνησος – χερσονήσου).

²⁶ Κωνσταντινόπουλος (2006) 17.

9. ΓΛΩΣΣΑ

Η γλώσσα που χρησιμοποίησε ο Θουκυδίδης ήταν η αρχαία άτθίς²⁷, η αρχαία αττική διάλεκτος του 5ου αιώνα. Η εμμονή του στην αρχαία αττική που γνώρισε ως την εξορία του, δείχνει πόσο προσηλωμένος έμεινε ο νους του στην ως το 424 εποχή. Χρησιμοποιεί τις ακόλουθες γλωσσικές ιδιομορφίες: τη χρήση των προθέσεων ζύν και ές αντί των σύν και εις (ζυνέγραψε, έσπλέοντι), και τα αρχαιότερα συμπλέγματα – ρσ- και –σσ- αντί –ρρ- και –ττ-. Επίσης, γεμίζει το έργο του με αρχαιότερους τύπους λέξεων όπως αϊεί/ άεί, έξαπινιαίως/ έξαπίνης που είναι δανεισμένες από τη ποίηση αφού ο πρώιμος πεζός λόγος δεν είχε ακόμα αναπτύξει δικό του λεξιλόγιο και δίνουν ποιητικό χρωματισμό. Η δύναμη των προθέσεων δίνουν και αυτές στο Θουκυδίδη την ευκαιρία να δηλώσει επιρρηματικές σχέσεις με το υποκείμενο ή αντικείμενο με τη χρήση σύνθετων ρημάτων, (έρχομαι→ έξ + έρχομαι, κελεύω→άντικελεύω) στοιχείο που μας οδηγεί και πάλι κοντά στη ποίηση.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, η επίδραση των σοφιστών στη διαμόρφωση ενός τρόπου αντίληψης, που εκφράστηκε από το αντιθετικό ύφος του Θουκυδίδη έδωσε τις προδιαγραφές για εκλεκτική χρήση των λέξεων. Τό ύφος βέβαια του ιστορικού δε μπορεί να χαρακτηριστεί γοργίειο αν και κάποιες φράσεις του σοφιστή απαντούν στη ιστορία του Θουκυδίδη. Σε καμία περίπτωση όμως δε θυσίασε τα πάντα για την ισοροπία. Αντίθετα, τη μέτριάσε με τη ποικιλία. Τέλος, ο ιστορικός κάνει χρήση λέξεων από τα ιατρικά συγγράμματα, όπως: παθήματα, πρόφασις, φύσις κ.α καθώς έτσι δίνει στο έργο του το στοιχείο της επιστημονικής – ορθολογικής αντικειμενικότητας. Το ύφος του Θουκυδίδη, θεωρείται ύφος μιας μεγάλης περιόδου, κατά την οποία οι άνθρωποι περιμένουν να ακούσουν διάφορα προβλήματα να αναλύονται σε μια γλώσσα επιβλητική. Η συνεχής χρήση των αντιθέσεων, η αφθονία ετερόπτωτων προσδιορισμών, η περίπλοκη σύνταξη, ο μακροπερίοδος λόγος, τα εντυπωσιακά ρητορικά σχήματα είναι χαρακτηριστικά υψηλού λογοτεχνικού ύφους²⁸.

²⁷ Κωνσταντινόπουλος (2013) 136.

²⁸ Finley (2010) 293.

10. Η ΝΟΣΟΣ (B.47 – 54)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Θουκυδίδης εντάσει τη νόσο στο Β' έτος του πολέμου ενώ η πόλη πολιορκούνταν από Σπαρτιάτες. Παρουσιάζει κάποια γενικά πράγματα (από που ήρθε, πως ήρθε), τα συμπτώματα της νόσου και προχωρά στην αποτελεσματικότητα όλης της κατάστασης, της αντίληψης του καλού – κακού και κλείνει με μια αναφορά σε ένα χρησμό και ένα υπαινιγμό ανάμεσα στα θεία και ανθρώπινα πράγματα. Έχει προηγηθεί ο Επιτάφιος του Περικλή όπου ο Θουκυδίδης τον παρουσιάζει ολόκληρο . Πρόκειται για ένα εγκώμιο του Αθηναϊκού τρόπου ζωής. Εξυμνεί τους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου αφού θέλει να δείξει την Αθήνα στην ακμή της δύναμής της. Είναι εγκώμιο στην δημοκρατία και ταυτόχρονα στην πολιτική ελευθερία. Ο ιστορικός σκοπίμως μετά τον Επιτάφιο περιγράφει την νόσο που χτύπησε την Αθήνα την επόμενη χρονιά για να δείξει τη διακύμανση από την ακμή στην παρακμή. Αντιδιαστέλλει αυτά τα δύο στοιχεία δίνοντας αντίβαρο στην δοξαστική εικόνα της Αθήνας λίγο πριν τη καταστροφή της με τη μολυσματική νόσο²⁹. Η επιδημία έπληξε την Αθήνα το 429 π. Χ. και προκάλεσε το θάνατο ενός μεγάλου ποσοστού των κατοίκων της πόλης, ανάμεσα στους οποίους και του ίδιου του Περικλή μαζί με τα μέλη της οικογενείας του, ενώ οι λεπτομερείς μαρτυρίες του Θουκυδίδη είναι ανεκτίμητες για την μελέτη του γεγονότος, καθώς ο ίδιος ήταν αυτόπτης μάρτυρας και είχε μολυνθεί, αλλά κατόρθωσε να επιζήσει³⁰. Οι ιατροί είχαν όχι μόνο ένα πολύ δύσκολο έργο μια και δε γνώριζαν πως να την αντιμετωπίσουν, αλλά συνήθως ήταν και αυτοί που πέθαιναν πρώτοι μια και βρίσκονταν σε συνεχή επαφή με τους ασθενείς. Στη περιγραφή της νόσου ο Θουκυδίδης δείχνει εξαιρετική επιστημονικότητα αφού περιγράφει τα συμπτώματα με σαφήνεια και ακρίβεια – χαρακτηριστικά άλλωστε της μέθοδου του. Η προσέγγιση του σ' αυτά τα κεφάλαια σχετίζεται με εκείνη των σύγχρονων ιατρικών παραγματειών.

²⁹ Finley (2010) 156.

³⁰ Easterling – Knox (2010) 594.

§ 47

Ο Θουκυδίδης ξεκινώντας τη περιγραφή κάνει μια μνεία για την ολοκλήρωση του πρώτου έτους του πολέμου. Με τη λέξη *τάφος* θέλει να δείξει τις πρώτες απώλειες της Αθήνας και όσα συνέβησαν για να τιμηθούν οι πεσόντες. Συνεχίζει παρουσιάζοντας τη νόσο σα κάτι γνωστό όμως ή ένταση και έκτασή αυτής της ασθένειας ξεπερνά κάθε άλλο καταγεγραμμένο γεγονός (*οὐ μέντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι*). Αυτή η φράση θυμίζει κάτι που έχει ξαναπεί ο Θουκυδίδης αυτή τη φορά όμως για το πόλεμο (Α. 23, *τοῦτου δὲ τοῦ πολέμου μῆκός τε μέγα προῦβη*). Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος λοιπόν ήταν τόσο μεγάλος σε ακμή αλλά και συμπαρέσυρε όλο τον ελληνικό κόσμο. Κλείνει αυτή τη παράγραφο με ένα αντιθετικό ζεύγος – ανθρώπινη τέχνη / θεϊκή επέμβαση όπου και τα δυο αποδεικνύονται ανώφελα για την αντιμετώπιση της ασθένειας³¹.

§ 48

Σ' αυτή τη παράγραφο ο ιστορικός επισημαίνει την καταγωγή και εξάπλωση της νόσου. Ξεκίνησε λοιπόν από την Αφρική και έφτασε *ἐς τὴν βασιλέως γῆν τὴν πόλιν*. Πρόκειται για την περιοχή της Περσικής αυτοκρατορίας και είναι μια σπάνια περίπτωση Θουκυδίδειας ματιάς στον κόσμο πέρα από την Ελλάδα. Ο ισχυρισμός του όμως θεωρείται υπερβολικός³². Αργότερα η νόσος έπεσε *ἐξ ἀπιναιῶς* στην Αθήνα. Εδώ, ο Θουκυδίδης αφήνει να εννοηθεί μια δαιμόνια ενέργεια, μια ενέργεια πέρα από τα αναμενόμενα (οι Σπαρτιάτες δηλητηρίασαν τα πηγάδια). Δεν το δηλώνει φανερά δείχνοντας τον υπαινικτικό τρόπο γραφής του. Αποστασιοποιείται, έχει νοσήσει και αυτός αλλά κρατά μια στάση ψυχρή όντας μέρος μιας κατάστασης. Αργότερα κάνει αναφορά στον *ιατρό* (ειδικός γνώστης της ιατρικής) και *ιδίωτη* (αδαής), όροι αντιθετικοί, προκειμένου να βρεί με την βοήθεια αυτών τις αιτίες που ξεκίνησε η νόσος οδηγώντας τον άνθρωπο από τη ζωή στον θάνατο (*μεταστήσαι*). Κλείνει αυτή τη παράγραφο με μια φράση που θυμίζει το Α.22 και τονίζεται ο χαρακτήρας της αυτοψίας:

³¹ Hornblower (2006) 554.

³² Ο.π .

ἐγὼ δὲ οἶόν τε ἐγίγνετο λέξω, καὶ ἀφ' ὧν ἂν τις σκοπῶν, εἴ ποτε καὶ αἴθις ἐπιπέσοι, μάλιστα' ἂν ἔχοι τι προειδὼς μὴ ἀγνοεῖν, ταῦτα δηλώσω αὐτὸς τε νοσήσας καὶ αὐτὸς ἰδὼν ἄλλους πάσχοντας³³.

Ο Θουκυδίδης δηλώνει ότι θα κάνει απλή περιγραφή της νόσου ώστε να είναι χρήσιμη στη πράξη. Θα εκθέσει τα χαρακτηριστικά συμπτώματα της ασθένειας που θα έδιναν σε οποιονδήποτε αναγνώστη τη δυνατότητα να την αναγνωρίσει αν ξαναεμφανιζόταν και την ίδια μέθοδο διακρίνουμε σε όσα λέει για την ιστορία του³⁴. Βοηθάει δηλαδή τις μεταγενέστερες γενιές και δίνει στην ιστορία του όχι χαρακτηρα ψυχαγωγικό αλλά χαρακτήρα διαρκούς διδασκαλίας. Αυτό μας θυμίζει την περίφημη δήλωση του *Κτήμα ἐς αἰεὶ*. (παντοτινό απόκτημα). Ο αναγνώστης θα κερδίσει αυτό το πνευματικό απόκτημα όχι μια φορά, αλλά για πάντα. Ο Θουκυδίδης μέσα από το σκοπό του φαίνεται πως μοιάζει με τους γιατρούς επειδή προσπαθεί να προβλέψει το μέλλον με βάση το παρελθόν³⁵. Αυτός ο συνειδητός διδακτισμός, με τον οποίο εμπλουτίζει την ιστοριογραφία ο Θουκυδίδης αποτελεί μια από τις σοβαρότερες καινοτομίες που αποκτά αξία αν ληφθεί υπόψη ότι η ιστοριογραφία είναι πρωτίστως πολιτική. Με άλλα λόγια, ο διδακτικός σκοπός της ιστορίας βασίζεται στην αρχή, ότι γνωρίζοντας τις φυσικές τάσεις της κοινωνίας μπορείς να τις χαλιναγωγήσεις, αν δε μπορείς να τις αλλάξεις. Οι λανθασμένες επιλογές οδηγούν στα αποτελέσματα που περιγράφει και έτσι η ιστορία του βοηθάει τους μελλοντικούς αναγνώστες για τη λειτουργία των δυνάμεων. Κατ' αυτό τον τρόπο οι πληροφορίες του Θουκυδίδη δίνουν τη δυνατότητα στον πολιτικό να κάνει τους ανθρώπους καλύτερους και έτσι έμμεσα το ίδιο το Θουκυδίδειο έργο στοχεύει στη βελτίωση των ανθρώπων³⁶. Ο ίδιος με την αυτοβιογραφική του δήλωση ότι νόσησε θα δώσει τα αποτελέσματα της αυτοψίας βρίσκοντας την ίαση της νόσου.

³³ Jones & J. E. Powell (1942)

³⁴ Finley (2010) 164.

³⁵ Lesky (2006) 664.

³⁶ Hornblower (2006) 556.

§ 49 - 50

Το έτος που φαινόταν πιο υγιές αποδεικνύεται το πιο νοσώδες. Ο Θουκυδίδης εδώ χρησιμοποιώντας ιατρικό λεξιλόγιο (*έρυθήματα, φλόγωσις*) παρουσιάζει τη συμπτωματολογία της ασθένειας με μεγάλη ακρίβεια αφού χρησιμοποιεί λεπτομερειακούς όρους για τις δυσλειτουργίες, διεργασίες και τα μέλη του σώματος. Το πρώτο σύμπτωμα των ασθενών, ήταν ένας εξοντωτικός πυρετός, ακατάσχετη αιμορραγία από τα μάτια, εμετός και συνέχεια της αιμορραγίας, ακολουθούμενη από εξανθήματα και διάρροια. Η θερμοκρασία του σώματος φαινόταν να έπεφτε, χωρίς το χρώμα του ασθενούς να γίνεται ωχρό αλλά κοκκινωπό. Οι ίδιοι οι ασθενείς όμως ένιωθαν να θερμαίνονται τόσο πολύ, όπου δεν μπορούσαν να φορέσουν ούτε καν ελαφριά ενδύματα ή σεντόνια, ανακουφίζονταν όμως ιδιαίτερα όταν έπεφτε κρύο νερό επάνω στο σώμα τους. Σκοπίμως αποφεύγει στην περιγραφή της νόσου τη λέξη «πυρετός» και χρησιμοποιεί την κατα κόρον ιατρική έκφραση (*θέρμαι ισχυραί*). Περιγράφει πως δεν υπήρχε λύση ούτε ανακούφιση από τα συμπτώματα γιατί το σώμα πονούσε εσωτερικά και εξωτερικά. Έτσι οι νεκροί πλήθαιναν ενώ όσοι σώθηκαν μετά την θεραπεία τους, πάθαιναν γενική αμνησία και δεν αναγνωρίζαν ούτε τους εαυτούς τους ούτε τους οικείους τους³⁷.

Κατά το Θουκυδίδη το είδος της νόσου είναι ακατανόητο παρόλα όμως την πολυμορφία της είναι περιγράψιμη. Ο ιστορικός εδώ δίνει έμφαση στην αδυναμία της πρόβλεψης του λοιμού ώστε να σώσει τη φήμη του διορατικού Περικλή όπου στο κεφ.64. 1 εμφανίζεται να δηλώνει ότι ο λοιμός είναι ένα απροσδόκητο γεγονός που και ο ίδιος όντας σπουδαίος δεν μπορεί να προβλέψει³⁸: *γενόμενον γὰρ κρείσσον λόγου τὸ εἶδος τῆς νόσου τά τε ἄλλα χαλεπωτέως ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπεῖαν φύσιν προσέπιπτεν ἐκάστῳ καὶ ἐν τῷδε ἐδήλωσε μάλιστα ἄλλο τι ὄν ἢ τῶν ζυντρόφων τι*. Συνεχίζοντας δεν καθιστά σαφές αν *τα ὄρνεα και τετράποδα* απουσίαζαν από την Αθήνα επειδή λόγω ευφυίας τους έφυγαν από τη πόλη ή επειδή έτρωγαν τις σάρκες των νεκρών και πέθαιναν. Θέλει λοιπόν να δείξει οτι οι άνθρωποι ήταν μολυσμένοι που ακόμα και τα ζώα κολλούσαν λόγω του μυστηριώδους φαινομένου της νόσου γι' αυτό και εξαφανίζονταν³⁹. Η αναφορά του στους σκύλους ως τετράποδα ζώα

³⁷ Hornblower (2006) 558.

³⁸ Finley (2010) 162.

³⁹ Hornblower (2006) 559.

προκαλεί έκπληξη ενώ δεν γίνεται καμία αναφορά για τις γυναίκες είτε ως νοσοκόμους είτε ως θύματα.

§ 51

Ο Θουκυδίδης ξεκινά με την επανάληψη της συχνότητας της νόσου εκείνη την εποχή και την αποχή των άλλων ασθενειών. Αναφέρεται στα αποτελέσματα της νόσου στους ανθρώπους σχετικά με την αντίληψη για το καλό και κακό. Συγκεκριμένα η νόσος ήταν έντονη και κατέλαβε πρώτα το ηθικό των ανθρώπων. Έτσι άνθρωποι παραιτούνταν καθιστώντας τη νόσο τρομακτική. Κανένα φάρμακο δεν υπήρχε για την αντιμετώπιση της ασθένειας και αν κάτι ωφελούσε τον ένα έβλαπτε τον άλλο (*ὠφελεῖν – βλάπτειν*). Εδώ η θουκυδιδεΐα χρήση των δυο σημαντικών ρημάτων είναι σίγουρα σκόπιμη⁴⁰. Η ασθένεια ήταν μεταδοτική αφού τα άτομα που νοσηλεύονταν το ένα δίπλα στο άλλο κολλούσαν τη λοιμική και πέθαναν *ὥσπερ τα πρόβατα*. Στη πραγματικότητα αυτή η φράση χρησιμοποιούταν από τους αρχαίους για να πουν «σαν πρόβατα» ενώ εδώ πρόκειται για μεταφορά. Πολλοί άνθρωποι πέθαναν απολύτως μόνοι τους καθώς κανένας δεν τολμούσε να διακινδυνεύσει φροντίζοντάς τους. Έχουμε λοιπόν την πρώτη καταγραφή της έννοια της μεταδοτικής φύσης μιας ασθένειας από το Θουκυδίδη με τη λέξη *δεδιότες* συνοδευόμενη από την φράση *εἴτε προσίοιεν, διεφθείροντο*. Η κατάσταση ήταν μη αντιπετωπίσιμη και μόνοι οι άνθρωποι που αισθάνονταν οίκτο έσπευδαν να βοηθήσουν και αυτό γιατί είχαν την τύχη να επιζήσουν, ανέπτυξαν ανοσία στον λοιμό και έτσι έγιναν οι πρώτοι που άρχισαν να φροντίζουν αποτελεσματικά όσους είχαν προσβληθεί από την ασθένεια και ζούσαν ακόμα. Κανείς δε προσβλήθηκε για δεύτερη φορά και αν αυτό γινόταν δεν πέθαινε. Αυτή η διατύπωση του Θουκυδίδη θεωρείται σαφή έκφραση αυτού που αποκαλείται επίκτητη ανοσία και μαζί με την αναγνώριση της λοιμώδους νόσου τοποθετεί τον Θουκυδίδη πολύ πιο μπροστά από τους σύγχρονους γιατρούς⁴¹. Η παράγραφος αυτή δείχνει την ψυχολογική διαύγεια και την καθαρότητα του ιστορικού. Βλέπουμε ότι οι πλειονότητα πέθαινε και όλη

⁴⁰ Hornblower (2016) 560.

⁴¹ Montanari (2008) 527.

αυτή η περιγραφή από τα συμπτώματα έχει περάσει σε συμπεριφορές ανθρώπων και από δώ στην ψυχολογία τους.

§ 52

Στη παράγραφο αυτή αλλά και στην επόμενη δίνονται οι συνέπειες ηθικής φύσεως. Για πρώτη φορά ο επιδημικός αυτός λοιμός εμφανίστηκε στην Αθήνα και δεν απομονώθηκαν οι πρώτοι ασθενήσαντες και η διάδοση ήταν ραγδαία, επειδή ο συνωστισμός μέσα από τα τείχη ήταν μεγάλος λόγω του πολέμου. Ο εχθρός βρισκόταν έξω, άρα οι άνθρωποι έβρισκαν τη σωτηρία μέσα στο άστυ και τον Πειραιά. Ο συνωστισμός όμως τους έκανε να μολύνονται ακόμα πιο εύκολα – υπέκυπταν στη νόσο προσπαθώντας να σωθούν από τη Σπάρτη. Η κατάσταση επιδειωνόταν καθώς εντός των ναών επικρατούσαν εξαιρετικά άσχημες συνθήκες, μια και πολλοί πρόσφυγες από την ύπαιθρο είχαν αναγκαστεί να βρουν καταφύγιο εκεί, και σύντομα οι ναοί μετατράπηκαν σε κτίσματα γεμάτα με αρρώστους και νεκρούς (*τὰ τε ἱερά ἐν οἷς ἐσκήνηντο νεκρῶν πλέα ἦν*). Η γέννηση και ο θάνατος μέσα στο ναό ήταν ιεροσυλία και το παρόν χωρίο είναι απόδειξη του έσχατου εκφυλισμού των ηθών που προκαλεί ο λοιμός⁴². Οι άνθρωποι αδιαφορούσαν για τα *ἱερά* και τα *ὄσια* και αυτό αποδεικνύει ότι οι άνθρωποι όταν καταπιέζονται χάνουν οποιαδήποτε ηθική αξία. Έθαβαν τους δικούς τους όπου ήθελαν και δεν ακολουθούσαν τα πατρογονικά έθιμα τα οποία επέβαλλαν τις πρέπουσες τιμές στους νεκρούς. Επικρατούσε δηλαδή μια κατάσταση σύγχυσης των νομίμων σε σχέση με τα ιερά και τα όσια γιατί οι άνθρωποι έκαναν πράγματα που σε συνθήκες κανονικές θα τιμωρούνταν.

§ 53

Αναφέρεται πως οι κάτοικοι σταμάτησαν να ακολουθούν τους νόμους ή ακόμα και να φοβούνται τις επιπτώσεις τους, μια και ένιωθαν πως ζούσαν ήδη υπό συνθήκες θανατικής ποινής. Παρομοίως, πολλοί άνθρωποι άρχισαν να ξοδεύουν τις περιουσίες

⁴² Hornblower (2006) 562.

τους αλόγιστα χωρίς φειδώ, μια και θεωρούσαν πως δεν πρόκειται να ζήσουν για πολύ ακόμα ώστε να χρειάζεται να αποταμιεύσουν ή να επενδύσουν για το μέλλον, ενώ αντίθετα κάποιοι από τους φτωχούς έγιναν ξαφνικά πλούσιοι κληρονομώντας τις περιουσίες των συγγενών τους. Αναφέρεται επίσης πως πολλοί άρχισαν να συμπεριφέρονται ανέντιμα μια και θεώρησαν πως δεν είχαν πλέον κίνητρο να απολαμβάνουν τη φήμη και τα προνόμια του ενάρετου πολίτη αφού ο θάνατος ήταν πλέον κοντά. Η νόσος δημιουργεί το αίσθημα ότι οι μεταστροφές της τύχης είναι γρήγορες. Οι ηθικές αξίες αντιστρέφονται αφού το ωφέλιμο, το κερδοφόρο και το ευχάριστο θεωρείται δίκαιο και καλό και οι θεοί δεν παίρνουν θέση στα ανθρώπινα πράγματα. Το χωρίο αυτό θυμίζει το κεφάλαιο 82 από το Γ βιβλίο του Θουκυδίδη που περιγράφει τον εμφύλιο σπαραγμο ⁴³ :

καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ, μᾶλλον δὲ καὶ ἡσυχαιότερα καὶ τοῖς εἶδεσι διηλλαγμένα, ὡς ἂν ἕκασται αἰ μεταβολαὶ τῶν ζωντουχιῶν ἐφιστῶνται. ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἵ τεν ὅλεις καὶ οἱ ἰδιῶται ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πίπτειν· ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ.

Και τα δυο χωρία προβάλλουν την ίδια βασική ιδέα, ότι οποιαδήποτε βίαιη ανατροπή των συνηθειών καταστρέφει τις ηθικές αρχές που στηρίζονται σε αυτές τις συνήθειες. Το αποτέλεσμα είναι η ανομία, ἔλλειψη νόμων· Ο πόλεμος προσωποποιείται και αποφασίζει για την πορεία των πραγμάτων. Τροποποιεί τις ανθρώπινες σκέψεις και ο άνθρωπος αποθρασύνεται . Οι άνθρωποι σε μια δύσκολη κατάσταση όπως ο λοιμός και ο πόλεμος εξαγριώνονται και κάνουν πράγματα που ανατρέπουν την κλίμακα των αξιών. Παρασύρονται, καταφεύγουν σε βιαιότητες και δε τηρούν ὀρκους . Μέσα από το λοιμό της Αθήνας και το πόλεμο που εξαθλίωσε τους ανθρώπους περιγράφεται η ολοκληρωτική καταστροφή της κοινωνίας των

⁴³ Finley (2010) 166.

ανθρώπων γιατί όσο ο άνθρωπος παραμένει ίδιος τόσο οι συμφορές θα επαναλαμβάνονται⁴⁴.

§ 54

Ο ιστορικός κλείνει τη περιγραφή τού λοιμού με ψυχρότητα. Αποκαλύπτει τις λαϊκές αντιλήψεις ότι ο λοιμός ήταν σημάδι πως οι θεοί ήταν με το μέρος της Σπάρτης. Ένας χρησμός ανέφερε πως ο ίδιος ο Απόλλωνας, ο θεός της αρρώστιας και της ίασης, θα πολεμούσε μαζί με τους Σπαρτιάτες, ενώ ένας προγενέστερος χρησμός προειδοποίησε πως με τον ερχομό του πολέμου με τους Δωριείς (Σπαρτιάτες) θα ερχόταν και ο θάνατος. Ο Θουκυδίδης στο έργο του απέρριψε ως δεισιδαιμονίες τους χρησμούς αυτούς και επικεντρώθηκε στις θεωρίες του Ιπποκράτη για την κατανόηση της επιδημίας⁴⁵. Εδώ, δείχνει να ειρωνεύεται τους συγχρόνους του που προσαρμόζουν τους χρησμούς στις εκάστοτε συνθήκες. Ο τρόπος που παρουσιάζει τα γεγονότα ο Θουκυδίδης θεωρείται υπαινικτικός καθώς δεν πέρνει θέση στο γεγονός με τον Απόλλωνα. Παρουσιάζει τα πράγματα ψυχρά, αποστασιοποιημένα χωρίς να επιρρίπτει κάποια κατηγορία. Τέλος, η μεταδοτικότητα της ασθένειας κυριαρχεί και εδώ (*ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων χωρίων τὰ πολυανθρωπότητα*).

⁴⁴ Finley (2010) 166.

⁴⁵ Hornblower (2006) 563.

11.Η ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ - ΔΥΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

Δυο διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με το τρόπο θεώρησης του γιατρού και της ιατρικής συνυπάρχουν επι μάκρον⁴⁶. Σύμφωνα με τη πρώτη, η παράδοση της ιατρικής συνδέεται με μια μαγική – θρησκευτική και θαυματουργική αντίληψη της προέλασης του κακού και της θεραπείας του, αντίληψη που κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ αναπτύσσεται γύρω από το πρόσωπο του Ασκληπείου και τα ιερά που ήταν αφιερωμένα σ’ αυτόν. Σύμφωνα με τη δεύτερη αντίληψη, η ελληνική ιατρική παρουσιάζει εκκοσμικευμένα και επιστημονικά χαρακτηριστικά: αντιμετωπίζει τον γιατρό ως ένα παρατηρητή της συγκεκριμένης πραγματικότητας, ο οποίος μελετά τις ασθένειες και ασκεί το επάγγελμα του μετακινούμενος από πόλη σε πόλη όπου ενίοτε τα πρόσωπα αυτά αντιμετωπίζονταν με κάθε επισιμότητα ως δημόσιοι λειτουργοί. Ο Δημοκίδης ο Κροτωνιάτης ανήκει στους παλιότερους αυτής της κατηγορίας .

11.1 Η ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΣΤΑ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ

Στην αρχαιότητα οι άνθρωποι πίστευαν ότι οι ασθένειες ήταν θεόσταλτες τιμωρίες. Και αυτό γιατί οι άνθρωποι ήταν βασισμένοι στον Όμηρο, όπου η ιατρική ήταν κατά βάση θρησκευτική. Όταν κάποιος ασθενούσε, προσέφευγε στα Ασκληπεία, τα οποία λειτουργούσαν με τη μέθοδο της εγκοίμησης. Εκεί προσέφερε θυσίες, παρακολουθούσε καθαρτήριες τελετουργίες, τηρούσε οδηγίες και ελάμβανε τα φάρμακα που του χορηγούσαν οι ιερείς. Κατόπιν κοιμόταν στο άβατο του ιερού. Ο θεός εμφανιζόταν στον ύπνο του και τον θεράπευε ή του υποδείκνυε την θεραπεία που έπρεπε να ακολουθήσει για να θεραπευθεί. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι η εγκοίμηση ήταν μια κατάσταση συγγενής με το θάνατο και ότι ο ασθενής ανακτούσε την υγεία του όταν ερχόταν σε μυστηριακή επαφή με το θεό⁴⁷.

Η μεγάλη εμπειρία από τη συγκέντρωση ασθενών στα Ασκληπεία βοήθησε σημαντικά την επιστημονική γνώση στα πρώτα της βήματα , ενώ το κύρος των θεών

⁴⁶ Montanari (2008) 479.

⁴⁷ Jouanna, J. (1998) 60 – 61.

και των θεραπευτών ηρώων έδινε ιδιαίτερη αίγλη στους γιατρούς, που συχνά θεωρούνταν απόγονοι και συνεχιστές τους. Αν και οι γιατροί μπορούσαν να αντιμετωπίσουν πολλές ασθένειες, ωστόσο δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τις αιτίες που τις προκαλούσαν.

Η κατάσταση άλλαξε ριζικά τον 5^ο αιώνα . Μέχρι τότε η ιατρική ήταν ένα κράμα μαγείας, βοτανοθεραπείας, θρησκευτικών τελετών, ονειρομαντείας. Τότε ο Ιπποκράτης «*την ιατρικήν από τέχνης εις επιστήμην ανήγαγεν*», όπως έγραψε ο γιατρός Γαληνός τον 2^ο αιώνα⁴⁸.

12. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ

Ο Πατέρας της ιατρικής

Η αρχαία ελληνική ιατρική έφθασε στην κορύφωσή της τον 5^ο αιώνα π.Χ., με τον Ιπποκράτη από τη Κώ. Η δράση και τα συγγράμματα αυτού του περίφημου γιατρού οριοθέτησαν τη μετέπειτα πορεία αυτής της επιστήμης στους αιώνες που ακολούθησαν αφήνοντας ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους μέχρι τις μέρες μας. Αυτό που θα δούμε να χαρακτηρίζει την Ιπποκρατική ιατρική –έτσι όπως αναδεικνύονται οι βασικές αρχές της μέσα από έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής – είναι ότι μένει βαθιά ριζωμένη στη φύση⁴⁹. Αυτή τη φύση ο Ιπποκράτης και η σχολή του την αντιλαμβάνονταν ως μια δύναμη που αγκαλιάζει τα πάντα και καθορίζει επίσης καθετί ατομικό. Από τη φύση αυτή οι ιπποκρατικοί γιατροί αντλούσαν τη γνώση τους και αυτή τη φύση υπηρετούσαν, καθώς περικλείει μέσα της τις δυνάμεις που διατηρούν κάθε υγιές στοιχείο.

⁴⁸ Montanari (2008) 479.

⁴⁹ Λυπουρλής (2000) 377.

12.1 ΒΙΟΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ

Παρά τη μεγάλη προσφορά του Ιπποκράτη στην ανθρωπότητα οι μαρτυρίες σχετικά με το πρόσωπο του είναι ελάχιστες. Έτσι οδηγούμαστε ευθέως στο κέντρο του ιπποκρατικού ζητήματος. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, των οποίων κατέχουμε το σύνολο των συγραμμάτων αναφέρουν πολύ σπάνια το όνομα του γιατρού από τη Κώ. Η ιστορική προσωπικότητα του Ιπποκράτη επισκίασε προς όφελος ενός έργου του οποίου το περιεχόμενο αποχωρισμένο από το συγγραφέα έγινε κοινή γνώση⁵⁰. Η φήμη επομένως του Ιπποκράτη δεν είναι η φήμη ενός ανθρώπου, αλλά ενός έργου που φέρνει το όνομά του. Αρκετές πληροφορίες για τον ίδιο περιέχονται στα έργα του Απολλόδωρου, του Ερατοσθένη, του Φερεκύδη και του Κώου Σερανού⁵¹. Ο Ιπποκράτης (π. 460 π.Χ.- 360 π.Χ.) ήταν περιδότης Έλληνας γιατρός, ο πρώτος που ταξινόμησε συστηματικά την ιατρική και επιχείρησε μια μεθοδευμένη θεραπεία των νοσημάτων. Ήταν Κώος, Ασκληπιάδης κατά το γένος και γιος του Ηρακλείδη και της Φαιναρέτης ή της Πραξιθέας κόρης της Φαιναρέτης κατ' άλλους. Από τη μητέρα του ήταν 20ος έγγονος του Ηρακλή και από τον πατέρα τον 18ο έγγονος του Ασκληπιού. Αρχικά υπήρξε μαθητής του ίδιου τον πατέρα του, κατόπιν του Ηρόδικου, του Γοργία, του ρήτορα Λεοντίου και του Δημόκριτου του Αβδηρίτη, αν και αρκετοί ερευνητές ισχυρίζονται πως η σχέση του με τον Γοργία και τον Δημόκριτο ήταν μια πνευματική επικοινωνία και όχι σχέση μαθητείας. Καθοριστικά για την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης του ήταν τα ταξίδια που πραγματοποίησε. Επισκέφθηκε διαδοχικά τη Θεσσαλία, τη Θάσο και τη Θράκη. Η φήμη του απλώθηκε γοργά σε όλη την Ελλάδα και πέρα από τα όριά της στην κραταιά Περσία. Τέλος, έφτασε στην Αθήνα την εποχή που ο φοβερός λοιμός του 430 / 429 π.Χ βρισκόταν ήδη σε έξαρση. Η παράδοση αναφέρει ότι ο Ιπποκράτης παρατήρησε πως μόνο οι σιδεράδες, που κινούνταν σε ζεστό περιβάλλον, παρέμεναν ακόμη υγιείς και ακμαίοι. Έδωσε λοιπόν εντολή να κάψουν κλινοσκεπάσματα και ενδύματα για να ζεσταθεί η ατμόσφαιρα, να εκλείψει η υγρασία που ευνοούσε την ανάπτυξη μικροβίων και επομένως να περιορισθεί η εξάπλωση του λοιμού⁵². Ορισμένοι ισχυρίζονται πως εκεί θεράπευσε τον «μανιακό», όπως τον αποκαλούσαν Δημόκριτο, αν και από μεταγενέστερους συγγραφείς έχει καταγραφεί ο θαυμασμός που ένιωθε ο Ιπποκράτης

⁵⁰ Laurent Auache (1999) 7.

⁵¹ Jouanna, J. (1998) 62.

⁵² Lesky (2006) 680.

για το σοφό άνδρα. Όπως φαίνεται, αυτός ο ισχυρισμός είναι ανυπόστατος. Βοήθησε πολύ τους Αργείους και τους Αθηναίους, λαμβάνοντας προληπτικά μέτρα για την εξάπλωση λοιμωδών νοσημάτων. Οι τελευταίοι, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης τον μύησαν στα ελευσίνια μυστήρια και τον ανακήρυξαν πολίτη των Αθηνών. Επίσης, παραχώρησαν δωρεάν σίτιση στο Πρυτανείο για αυτόν και τους απογόνους του, αν και οι σύγχρονοι ερευνητές αμφισβητούν την ανάμειξη του σε γεγονότα της αττικής γης⁵³. Επομένως, ο Ιπποκράτης διεύρυνε αποφασιστικά τη διδασκαλία από τον οικογενειακό κύκλο σε εξωτερικούς μαθητές, γεγονός πολύ σημαντικό για τη διάδοση και την ανάπτυξη μιας νέας μορφής ιατρικής γνώσης, που γινόταν προσβάσιμη σε ένα ευρύτερο κοινό και μεταδιδόταν πλέον με γραπτή μορφή μέσα από τις πραγματείες που συμπεριλαμβάνονταν στο *Corpus*.

12.2 Η ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΑ ΣΥΛΛΟΓΗ

Ο Ιπποκράτης έζησε στην Ελλάδα κατά τον χρυσό αιώνα, ο οποίος ανέδειξε μεγάλους άνδρες, όπως ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης και ο Θουκυδίδης. Περίοδευσε, όπως λέγεται, στη Θεσσαλία, τη Θράκη, τη Θάσο, τη Σκυθία, πιθανώς δε και στη Μέση Αίγυπτο. Είναι ο πρώτος που θεμελίωσε την επιστημονική ιατρική όπως βεβαιώνει και ο Γαληνός. Κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του, ο Ιπποκράτης θεράπευε και δίδασκε, έγραφε τις παρατηρήσεις του, τις θεωρίες του, τις ανακαλύψεις και τα ιδανικά του. Η παράδοση έχει συσσωρεύσει ένα πλούσιο σύνολο κειμένων τα οποία συγκροτούν το *Corpus Hippocraticum*. Τα έργα του είναι προϊόντα έξοχης παρατήρησης, εμπειρίας και σπάνιου ορθολογισμού. Ουσιαστικά αποτελούν το μεγαλύτερο σταθμό στην πορεία της ελληνικής ιατρικής. Τα έργα που αποτελούν την Ιπποκράτεια Συλλογή είναι 59 στον αριθμό, γράφτηκαν στην ιωνική διάλεκτο μεταξύ του 440-340 π.Χ. και είναι τα αρχαιότερα μνημεία ακριβούς επιστημονικής ιατρικής. Χωρίζονται σε δώδεκα κατηγορίες από άποψη περιεχομένου⁵⁴:

- ✓ Γενικά (*Όρκος, Νόμος, Περί αρχαίας ιατρικής, Περί ιητρού, Περί τέχνης, Περί ευσημοσύνης, Παραγγελίαι, Αφορισμοί.*)

⁵³ Κιαπόκα (2001) 44.

⁵⁴ Lesky (2006) 678.

- ✓ Ανατομία-Φυσιολογία (*Περί Ανατομής, Περί Καρδίας, Περί σαρκών, Περί αδένων, Περί οστέων φύσιος, Περί φύσιος ανθρώπου, Περί γονής, Περί φύσιος παιδίου.*)
- ✓ Διαιτητική (*Περί τροφής, Περί διαίτης, Περί διαίτης υγιεινής.*)
- ✓ Παθολογία (*Περί αέρων, υδάτων, τόπων, Περί χυμών, Περί κρίσεων, Περί κρισίμων ημερών, Περί εβδομάδων, Περί φυσών.*)
- ✓ Προγνωστική (*Προγνωστικόν, Προρητικόν, Κωακαί προγνώσεις.*)
- ✓ Ειδική νοσολογία (*Περί επιδημιών, Περί παθών, Περί νόσων, Περί των εντός παθών, Περί ιερής νόσου, Περί τόπων των κατ' άνθρωπον.*)
- ✓ Θεραπευτική (*Περί διαίτης οξέων, Περί υγρών χρήσιος.*)
- ✓ Χειρουργική (*Κατ' ιατρείο, Περί ελκών, Περί αιμορροϊδων, Περί συρίγγων, Περί των εν κεφαλών τραυμάτων, Περί αγμών, Περί άρθρων εμβολής, Μοχλικός.*)
- ✓ Οφθαλμολογία (*Περί όψεως.*)
- ✓ Μαιευτική (*Περί παρθενίων, Περί γυναικείης φύσιος, Περί γυναικείων Α,Β, Περί αφορών, Περί επικυήσεως, Περί επταμήνου και οκταμήνου, Περί εγκατατομής εμβρύου.*)
- ✓ Παιδιατρική (*Περί οδοντοφυΐης.*)
- ✓ Διάφορα (*Επιστολαί, Λόγοι, Το δόγμα των Αθηναίων, Επιβώμιος, Πρεσβευτικό.*)

Το υλικό επομένως είναι τεράστιο και προκύπτει ένα «πποκρατικό ζήτημα» παρόμοιο με το ομηρικό, όπως έγραψε και ο *Jacques Jouanna*..Από όλα τα έργα, με μεγαλύτερη βεβαιότητα μπορούν να του αποδοθούν το *Περί αέρων υδάτων τόπων*, το *Περί ιερής νόσου*, το *Επιδημίας α και γ'*, το *Προγνωστικόν*, τα *Περί αγμών και Περί*

άρθρων εμβολής και οι Αφορισμοί, το περιφημότερο από τα συγγράμματα της συλλογής, που περιέχει 400 σύντομες προτάσεις για τη φύση των ασθενειών⁵⁵.

Εκτός των παραπάνω έργων περιλαμβάνονται και 24 Επιστολές και το *Περί Μανίης Λόγος*, στο οποίο περιγράφεται η πρόσκληση του Ιπποκράτη από τους Αβδηρίτες για την υποτιθέμενη θεραπεία του Δημόκριτου. Όμως, οι πολλές διασκευές των έργων του, η προσθήκη ψευδεπίγραφων από αρχαιοτάτων χρόνων οδήγησαν τους μεταγενέστερους μελετητές στην αδυναμία διάκρισης των νόθων έργων από τα γνήσια. Άλλωστε η συλλογή στη σημερινή μορφή της έγινε περίπου κατά το 300 π.Χ., στους Αλεξανδρινούς χρόνους, οπότε και άρχισε με την εντολή του Πτολεμαίου η περισυλλογή των συγγραμμάτων του. Έτσι, κρίθηκε αναγκαίο να περιληφθούν όλα τα συγγράμματα που έφεραν το όνομά του, ακόμη και αν υπήρχαν βάσιμες υποψίες πως ήταν ψευδεπίγραφα, αρκεί να ανήκαν στους προ-αριστοτελικούς χρόνους. Βέβαια, το ζήτημα της γνησιότητας απασχόλησε για πολύ τους ερευνητές, με αποτέλεσμα να καταγραφούν πολλές και παράδοξες απόψεις⁵⁶.

Τα έργα του Ιπποκράτη χωρίζονται σε εξειδικευμένα και εκλαϊκευμένα. Τα πρώτα λοιπόν καλύπτουν πρακτικές ανάγκες των γιατρών και αποδεικνύουν πόσο πρώιμα η ιατρική επιστήμη αξιοποίησε την γραπτή επικοινωνία, εκτός από την προφορική διδασκαλία, ως μέσο εκπαίδευσης των νέων γιατρών και αρχείο παραδειγματικών περιστατικών. Τα δεύτερα δεν απευθύνονται σε εξειδικευμένο ιατρικό πρόσωπο αλλά σε ένα ευρύτερο κοινό που περιλαμβάνει ακόμα και μη επαγγελματίες και πρέπει να δημοσιοποιήθηκε σε πλαίσιο διαλέξεων⁵⁷.

12. 3 Η ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ

Ο Ιπποκράτης αντιτάχθηκε στις δεισιδαιμονίες και τις προλήψεις που θεωρούσαν τις ασθένειες θεόσταλτες τιμωρίες και τις οποίες ενίσχυαν οι ιερείς. Η ιατρική του στηρίχθηκε σε τρεις βασικές αρχές⁵⁸. Πρώτον, η εξήγηση κάθε είδους ασθένειας πρέπει να αναζητείται αποκλειστικά και μόνο σε φυσικά αίτια. Δεύτερον, το βάρος

⁵⁵ Jouanna, J. (1998) 65.

⁵⁶ Montanari (2008) 485.

⁵⁷ Ο.π 483 – 484.

⁵⁸ Jouanna, J. (1998) 70.

δίνεται στη κατάρτιση πλήρους ιστορικού και την παρατήρηση με συγκεκριμένες μεθόδους διαγνωστικής (επισκόπηση, ψηλάφηση, ακρόαση). Αυτά θα οδηγήσουν στην συνέχεια στην παρακολούθηση του ασθενούς και τη χορήγηση της σωστής θεραπείας. Τρίτον, μεγάλη σημασία για τη καλή κατάσταση του οργανισμού ή την ασθένεια έχει ο τρόπος διατροφής. Οι απόψεις αυτές και οι μέθοδοι που χρησιμοποίησε ο Ιπποκράτης, τόσο αντίθετος με την παραδοσιακή θεραπευτική, έδωσαν λαβές στους αντιπάλους του να τον κατηγορήσουν, η ιστορία όμως τον δικαίωσε. Θεμέλιο της Ιπποκρατικής σκέψης είναι η λεγόμενη παθολογία των χυμών (αίμα / φλέγμα / κίτρινη χολή / μέλαινα χολή) σύμφωνα με την οποία η υγεία συνίσταται στην ισοροπία των χυμών του σώματος, ενώ η ασθένεια προκαλείται από τη διαταραχή αυτής της ισοροπίας, κάτι που αποτελεί δοξασία των προσωκρατικών φιλοσόφων. Γενικά, ο Ιπποκράτης θεωρεί ότι τα πάντα προέρχονται από τα 4 στοιχεία (πυρ, γη, αήρ, ύδωρ) σε καθένα από τα οποία ανταποκρίνεται η ιδιότητα του ψυχρού, του ξηρού, του θερμού, του υγρού. Στα στερεά συστατικά του σώματος υπερισχύει το γαιώδες και στα υγρά το υδατώδες. Συνεκτική ουσία των πάντων είναι το πνεύμα, έμφυτο και θερμό στον άνθρωπο, που εδρεύει στην καρδιά. Από την ισοροπία και την ανισοροπία των χυμών λοιπόν εξαρτάται η υγεία ή η νόσος⁵⁹.

Ο Ιπποκράτης ίδρυσε τη σχολή του την εποχή που σε όλη τη χώρα άκμαζαν τα Ασκληπιεία στα οποία κύρια θεραπεία αποτελούσε ο εξαγνισμός του σώματος και της ψυχής, εφόσον η ασθένεια θεωρούνταν θεόσταλη. Ήταν αυτός που έφερε την επανάσταση διδάσκοντας την ορθολογική σκέψη στην αντιμετώπιση των ασθενειών. Τα αίτια είναι λογικά και απαιτούν λογικά θεραπευτικά μέσα υποστήριξε, δεν υπάρχει το στοιχείο της θεικής παρέμβασης. Αποθεοποίησε την ιατρική και τη διαχώρισε από τη φιλοσοφία. Ήρθε για πρώτη φορά ανατριχιαστικά κοντά στον άνθρωπο. Καταρρέουν τα πάντα, φιλοσοφικές θεωρίες και ιδέες. Ήταν ο πρώτος που ταξινόμησε συστηματικά την ιατρική και επιχείρησε μια μεθοδευμένη θεραπεία των νοσημάτων. Έκανε προσιτές τις ιατρικές γνώσεις και σε μαθητές πέραν της οικογένειας των Ασκληπιαδών, κάτι καινοτόμο για την εποχή του αφού τότε επικρατούσε η παράδοση που ήθελε τη μετάδοσή της μόνο μέσα στους κόλπους της οικογένειας των Ασκληπιαδών, από πατέρα σε γιό. Με τη νέα αυτή προοπτική της

⁵⁹ Nesselrath (2005) 582.

ιατρικής που εισήχθη από τον Ιπποκράτη η δεισιδαιμονία υποχωρεί με αργό βηματισμό. Οι μάγοι-θεραπευτές, που μέχρι τότε είχαν την τιμητική τους, θα γίνουν οι πιο σκληροί πολέμιοι του Ιπποκράτη. Παρά τις συκοφαντίες που κατά καιρούς διατυπώθηκαν προς το πρόσωπό του, δεν κατάφεραν να μειώσουν τη φήμη του ως μεγάλου γιατρού. Οι θεωρίες του είναι τόσο ακριβείς ώστε ακόμη και σήμερα ορισμένες από τις ιατρικές μεθόδους που προτείνει χρησιμοποιούνται⁶⁰.

Αυτός, λοιπόν, είναι ο πατέρας της ιατρικής. Μετά από αυτόν ακολουθούν οι ιατροί της Αλεξανδρείας. Εκεί στα τέλη του 4ου αι. π.Χ μεταφέρεται η εστία της ιατρικής επιστήμης. Διαχωρίζονται οι ιατρικές ειδικότητες και η νέα ιατρική γενιά, βασιζόμενη στις θεωρίες του παρελθόντος, χτίζει νέα θεωρητικά οικοδομήματα στα θεμέλια των παλιών.

12. 4 ΟΡΚΟΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ

Ο όρκος του Ιπποκράτη είναι ο όρκος που δίνεται από ιατρούς και αναφέρεται στην ηθική εξάσκηση της ιατρικής. Πιστεύεται πως ο όρκος γράφτηκε από τον Ιπποκράτη τον 4ο αιώνα π.Χ. ή από έναν από τους μαθητές του και έτσι περιλαμβάνεται στην Ιπποκρατική συλλογή. Παρ' όλο που είναι περισσότερο ιστορικής και ηθικής αξίας, ο όρκος θεωρείται ως "τελετή περάσματος" για αυτούς που εκπαιδεύτηκαν να ασκούν την ιατρική ωστόσο δεν είναι πλέον υποχρεωτικός και δε δίδεται απ' όλους τους ιατρούς. Ο ιπποκρατικός όρκος –ανεξάρτητα από τις φιλολογικές συζητήσεις γύρω από τη γνησιότητά του- αποτελεί ένα αθάνατο κλασικό κείμενο. Αποτελείται από μία μόνο σελίδα και είναι ο καταστατικός χάρτης της ιατρικής ηθικής και της επαγγελματικής δεοντολογίας⁶¹.

⁶⁰ Easterling – Knox (2010) 629.

⁶¹ Montanari (2008) 486.

13. «ΠΕΡΙ ΙΕΡΗΣ ΝΟΥΣΟΥ»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ένα από τα σημαντικότερα έργα της Συλλογής, στο οποίο αξίζει να αναφερθούμε και χαρακτηρίζεται πολλές φορές ως ορόσημο στην ιστορία της ευρωπαϊκής επιστήμης, είναι το «Περί ιερής νόσου». Αποτελεί την πρώτη έκφραση στην πνευματική ιστορία της ανθρωπότητας του διαρκούς αγώνα που διεξάγουν οι επιστημονικά σκεπτόμενοι άνθρωποι εναντίον της δεισιδαιμονίας. Το θέμα του έργου είναι η «ιερή νόσος» όπως συνήθιζαν να χαρακτηρίζουν την επιληψία⁶². Το έργο ουσιαστικά αντιμάχεται με όλους τους «μάγους-εξαγνιστές» που διακηρύσσουν ότι η αρρώστια έχει υπερφυσικό χαρακτήρα. Ο συγγραφέας του καταφέρνει αναμφίβολα να ξεπεράσει την εποχή του και να έρθει σε άμεση σύγκρουση με επικρατούσες δοξασίες που εμποδίζουν την ορθολογική άσκηση της ιατρικής. Δεν διστάζει να απομυθοποιήσει μια νόσο που για την πλειονότητα των συμπολιτών του θεωρείται «ιερή» και απρόσιτη, αποκαλύπτοντας μάλιστα τα αθέμιτα κίνητρα και τη σκοπιμότητα των αγυρτών. Αναγνωρίζει τη σημασία του εγκεφάλου για τον ανθρώπινο οργανισμό, τοποθετεί ορθά σε αυτόν την έδρα των συναισθημάτων και των ανώτερων νοητικών λειτουργιών και εντοπίζει εύστοχα την οργανικότητα των ψυχικών παθήσεων. Αν εξαιρέσει κανείς την αιτιολογία της νόσου, η περιγραφή των επιληπτικών κρίσεων, η ταξινόμησή τους και οι σκέψεις του συγγραφέα για κληρονομική προδιάθεση της πάθησης αποτελούν πραγματικά επιστημονικά δεδομένα. Το «Περί ιερής νόσου» αποτελεί ένα επαναστατικό για τα δεδομένα της εποχής του σύγγραμμα υψηλής επιστημονικής σκέψης που προσεγγίζει την έννοια της υγείας με ευρύ και διορατικό τρόπο, συμπεριλαμβάνει σε αυτή όλο το φάσμα της ψυχικής και νοητικής ισορροπίας, αποδίδει την ασθένεια σε διαταραχές της φυσιολογίας, καταδικάζει «τη μωρία και την αδιάντροπη αγυρτεία» και επιχειρεί να εξηγήσει την φύση της ασθένειας με ορθολογικό τρόπο⁶³. Τέλος, αντιπροσωπεύει ένα σπάνιο και ανεκτίμητο κληροδότημα στην παγκόσμια πνευματική παρακαταθήκη καθώς υπενθυμίζει στην επιστημονική κοινότητα τους σκόπελους στην πρόοδο του ανθρώπινου πολιτισμού και την γενναία επιμονή του ανθρώπου στον αγώνα για

⁶² Lesky (2006) 678.

⁶³ Said, Trede, Boyllyec (2001) 246.

γνώση και αλήθεια. Ο ίδιος ο συγγραφέας του έργου πιστεύει πως η αρρώστια αυτή οφείλεται σε φυσικά αίτια, όπως και όλες οι αρρώστιες, και η θεραπεία της θα πρέπει να γίνεται με φυσικά μέσα.

13. 1 ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΡΓΟΥ

Ο συγγραφέας ξεκινάει την αναφορά του στην πάθηση εκφράζοντας την πεποίθηση ότι δεν πρόκειται για ασθένεια θεϊκής προέλευσης, τουλάχιστον όχι σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με τις υπόλοιπες, ούτε πιο ιερή αλλά ότι η κάθε αρρώστια έχει φυσικό αίτιο (*Περὶ μὲν τῆς ἱερῆς νόσου καλεομένης ὧδε ἔχει οὐδεν τί μοι δοκεῖ τῶν ἄλλων θειοτέρη εἶναι νόσων οὐδὲ ἱερωτέρη, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχει*). Ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς θεοὺς πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς τὸ καλὸ καὶ τὴν θεραπεία ὄχι τὴν αρρώστια. Τὸ ἔργο αὐτὸ ασκεῖ μιὰ πολεμικὴ κατὰ τῶν μάγων – ἐξαγνιστῶν ποὺ διακηρύττουν τὸ υπερφυσικὸ τῆς αρρώστιας. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ αρρώστια εἶναι θεϊκὴ σύλληψη κυριαρχοῦσε στὴ λαϊκὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλή. Για παράδειγμα, στὸ θέατρο τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλή, τοῦ Εὐριπίδη βλέπουμε τοὺς θεοὺς νὰ στέλνουν ἀσθένειες ἢ νὰ θεραπεύουν ἀνθρώπους⁶⁴. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ λαϊκὴ σκέψη αντικατοπτρίζεται στὸ θέατρο καὶ βρίσκεται σὲ ἀρμονία με τὶς δηλώσεις τῶν τσαρλατάνων ποὺ ἀπέδιδαν στὴν ἱερὰ νόσο σὲ διάφορες θεότητες με βάση τὰ διάφορα συμπτώματα. Αναγνωρίζει πως εἶναι παράξενη ἡ φύση τῆς, γεγονὸς ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὶς δοξασίες ποὺ τὴ συνοδεύουν, τονίζει ὅμως πως μιὰ τέτοια προσέγγιση δὲν ἔχει καμιὰ σχέση με τὴν πραγματικὴ τῆς οὐσία. Προσανατολίζει ἀντιθέτως τὴν ἀντιμετώπισή τῆς πρὸς τελείως λανθασμένη κατεύθυνση. Με τὸ ἴδιο σκεπτικὸ ποὺ ἡ συγκεκριμένη νόσος βαπτίζεται ἱερὴ καὶ χαρακτηρίζεται ὡς θεόσταλη, θὰ ἔπρεπε νὰ θεοποιηθεῖ καὶ πλῆθος ἄλλων «περίεργων» καὶ ανεξήγητων παθήσεων ὅπως εἶναι οἱ ψυχικὲς ἀσθένειες ἢ οἱ περιοδικοὶ πυρετοὶ (*τοῦτο μὲν γὰρ οἱ πυρετοὶ οἱ ἀμφημερινοὶ καὶ οἱ τριταῖοι καὶ οἱ τεταρταῖοι οὐδεν ἤσσόν μοι δοκεουσιν ἱεροὶ εἶναι*)⁶⁵.

⁶⁴ Δ. Λυπουρλής (2000) 377.

⁶⁵ Ο. π 378.

Ο τίτλος της «ιερής νόσου» έχει αποδοθεί κατά κύριο λόγο στην επιληψία από ανθρώπους του τύπου των «μάγων και εξαγνιστών», ενάντια στους οποίους ο συγγραφέας ασκεί σφοδρή κριτική. Θεωρεί ότι είναι άτομα επιτήδεια, που στην προσπάθειά τους να καλύψουν την άγνοια και την αδυναμία τους να διαχειριστούν τα περιστατικά που αντιμετωπίζουν, επικαλούνται θεϊκά αίτια της νόσου και προσπαθούν να τη «θεραπεύσουν» με «εξαγνισμούς και ξόρκια», περιεργές διατροφικές και συμπεριφορικές οδηγίες (*καθαρμοὺς προσφέροντες καὶ ἐπαιιδάς, λουτρῶν τε ἀπέχεσθαι κελεύοντες καὶ ἐδεσμάτων πολλῶν καὶ ἀνεπιτηδείων ἀνθρώποισι νοσέουσιν ἐσθίειν· θαλασσίων μὲν τρίγλης, μελανούρου, κεστρέος, ἐγγέλου (οὔτοι γὰρ ἐπικηρότατοί εἰσι), κρεῶν δὲ αἰγείων καὶ ἐλάφων καὶ χοιρίων καὶ κυνὸς (ταῦτα γὰρ κρεῶν ταρακτικώτατά ἐστι τῆς κοιλῆς), ὀρνίθων δὲ ἀλεκτρονόου καὶ τρυγόνου καὶ ὀτίδος (ἃ νομίζεται ἰσχυρότατα εἶναι), λαχάνων δὲ μίνθης, σκοροδίου καὶ κρομμύων (δριμὺ γὰρ ἀσθενέοντι οὐδὲν συμφέρει), ἰμάτιον δὲ μέλαν μὴ ἔχειν (θανατῶδες γὰρ τὸ μέλαν), μὴδ' ἐν αἰγείῳ κατακεῖσθαι δέρματι μὴδὲ φορεῖν, μὴδὲ πόδα ἐπὶ ποδὶ ἔχειν μὴδὲ χεῖρα ἐπὶ χειρὶ (πάντα γὰρ ταῦτα κωλύματα εἶναι).* Ο λόγος που επενδύουν την πάθηση με υπερφυσικές ιδιότητες και προφασίζονται ότι γνωρίζουν περισσότερα για αυτή από τους υπόλοιπους είναι ασφαλώς για να μπορούν να ισχυριστούν ότι, εφόσον ο ασθενής έχει καλή εξέλιξη, πρόκειται για προσωπική τους επιτυχία, ενώ εάν παρουσιάσει άσχημη έκβαση, ευθύνονται οι θεοί και όχι οι ίδιοι. Εύλογα ο συγγραφέας παρατηρεί πως σε περίπτωση που η νόσος θα μπορούσε να ελεγχθεί με τα διαιτητικά μέσα και τα αντικείμενα που χρησιμοποιεί ο πάσχων, τότε αυτοί οι παράγοντες θα μπορούσαν να επηρεάζουν και την πορεία της, άσχετα από θεϊκές παρεμβάσεις και δυνάμεις.

Μέσα από αυτό το πρίσμα υποστηρίζεται στη συνέχεια πως η προαναφερθείσα προσέγγιση παθήσεων όπως η επιληψία δεν αποπνέει ούτε στο ελάχιστο ιερότητα ή ευσέβεια, σε αντίθεση με ό,τι επικαλούνται οι επιβουλευτές της. Με την ίδια λογική που κάποιος ισχυρίζεται ότι είναι σε θέση να «εξορκίσει» αρρώστιας με ιεροτελεστίες και θεραπείες αυτού του είδους, μπορεί και να τις προκαλέσει στους συνανθρώπους του. Στην περίπτωση αυτή τα αίτια της νόσου δεν είναι πλέον θεϊκές αλλά ανθρώπινες παρεμβάσεις. Όλα τα ανωτέρω τεχνάσματα επομένως οδηγούν στον αποπροσανατολισμό του κόσμου από τον πραγματικό χαρακτήρα της πάθησης, αποτελούν μέσο δαιμονοποίησής της και αποσκοπούν στην δημιουργία

εντυπωσιασμού ή αντιπερισπασμού (*τοιαῦτα λέγοντες καὶ μηχανόμενοι προσποιούνται πλέον τι εἰδέναι, καὶ ἀνθρώπους ἐξαπατῶσι*).

Στη συνέχεια του έργου, ο συγγραφέας εξακολουθεί να δίνει έμφαση στην αγυρτεία των δήθεν θεραπευτῶν της «ιερῆς νούσου». Πέρα από την αλαζονική και επιτηδευμένη στάση αυτῶν των συγκεκριμένων «μάγων και αγυρτῶν», παρουσιάζει και τις απόψεις απλῶν ἀνθρώπων που εφησυχάζονται να αποδίδουν θεϊκές διαστάσεις σε εμπειρίες με τις οποίες έρχονται ἀντιμέτωποι, σε μια προσπάθεια να τις εξωραΐσουν, να τις εξευμενίσουν και συνεπῶς να τις αποδεχτῶν ευκολότερα. Με αφορμή την παρουσίαση αυτής της νοοτροπίας, συνεχίζει την ἀνάλυσή του περιγράφοντας με θαυμάσιο τρόπο τη σημειολογία των εστιακῶν και γενικευμένων επιληπτικῶν κρίσεων και εξηγεί πῶς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους θα μπορούσε κάποιος να τα ἀντιστοιχίσει σε ιδιότητες θεοτήτων της ἀρχαίας ἐλληνικῆς μυθολογίας. Έτσι, αν η φωνή του ἀρρώστου μοιάζει με της κασίκας τη φωνή, ἀν χτυποῦν τα δόντια του ἢ ἔχει σπασμούς ἀπὸ τα δεξιά, λένε πως η Μητέρα των θεῶν είναι που ἔστειλε την ἀρρώστια. Πρόκειται για τη «μεγάλη μητέρα», τη Ρέα, τη κόρη του Ουρανοῦ και της Γαίας και μητέρα του Δία ἀπὸ τον Κρόνο⁶⁶. Αν, ἀντίθετα, η φωνή του είναι πιο διαπεραστική και πιο δυνατή, λένε ὅτι το πράγμα μοιάζει με ἄλογο και βεβαιώνουν ὅτι αἰτία είναι ο Ποσειδῶνας. Επίσης, ἀν ἀφήσει χωρὶς να το καταλάβει να του ξεφύγουν τίποτα κόπρανα, πράγμα που συμβαίνει πολλές φορές ὅταν τους πιάνει η ἀρρώστια, τότε ονοματίζουν την ἀρρώστια ἀπὸ την Ἐνοδία. Αν ὅμως αὐτὸ συμβαίνει πιο συχνά και τα κόπρανα είναι πιο λεπτά –ὡπως των πουλιῶν-, τότε είναι ο Απόλλων ο Νόμιος. Αν βγάζει ἀφρούς ἀπὸ το στόμα του και κλωτσάει, υπεύθυνος είναι ο Ἄρης. Αν τη νύχτα βλέπουν μπροστά τους εἰκόνες φρίκης και τρόμου, ἀν σαλεύει το μυαλό τους και πηδῶντας ἀπὸ το κρεβάτι τους, ορμῶν να βγουν ἔξω ἀπὸ το σπίτι, τότε λένε πως η Ἐκάτη ἔπεσε ἐπάνω τους και οι ἥρωες (πνεύματα των πεθαμένων ἀνθρώπων) κάνουν εφοδούς (*αἰ ἦν μὲν γὰρ αἶγα μιμῶνται, καὶ ἦν βρύχωνται, ἢ τὰ δεξιὰ σπῶνται, Μητέρα θεῶν φασιν αἰτίην εἶναι. ἦν δὲ ὀζύτερον καὶ εὐτονώτερον φθέγγηται, ἵππῳ εἰκάζουσι, καὶ φασι Ποσειδῶνα αἴτιον εἶναι, ἦν δὲ καὶ τῆς κόπρου τι παρῆ, ὅσα πολλάκις γίνεται ὑπὸ τῆς νούσου βιαζόμενοισιν, Ἐνοδίη πρόσκειται ἢ ἐπωνυμία· ἦν δὲ πυκνότερον καὶ λεπτότερον, οἶον ὄρνιθες, Απόλλων νόμιος. ἦν δὲ ἀφρόν ἐκ τοῦ στόματος ἀφήη και τοῖσι ποσὶ λακτίζη, Ἄρης τὴν αἰτίην ἔχει.*

⁶⁶ Λυπουρλής (2000) 377.

οἷσι δὲ νυκτὸς δειμάτα παρίσταται καὶ φόβοι καὶ παράνοιαι καὶ ἀναπηδήσεις ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύζεις ἔξω, Ἐκάτης φασὶν εἶναι ἐπιβολὰς καὶ ἠρώων ἐφόδους).

Εμμένει ωστόσο στην αρχική του άποψη ότι οποιαδήποτε παρέμβαση με σκοπό τον «εξαγνισμό» από την πάθηση μέσω ιεροτελεστιών αποτελεί ουσιαστικά βλασφημία και ασέβεια, καθώς πιστεύει ότι το ανθρώπινο σώμα δεν μπορεί να σπλωθεί από κάτι θείο και αμόλυντο. Το νόημα της κάθαρσης είναι η κάθαρση από «σφάλματα» που έχουν να κάνουν με τη δική μας φθαρτή φύση και όχι με τους θεούς.

Επηρεασμένος από τη φιλοσοφική δοξασία του Διογένη Απολλωνιάτη (προσωκρατικός φιλόσοφος του 5ου π.Χ. αι) διατύπωσε τη θεωρία περί ιδιαίτερου κινητικού παράγοντα, ο οποίος είναι ο νους και αποτελεί την αρχή του σύμπαντος, περιέγραψε με λεπτομέρεια το σύστημα φλεβών του σώματος και θεωρούσε ότι τελικός αποδέκτης των εξωτερικών ερεθισμάτων είναι ο εγκέφαλος και του Αλκμαίωνα του Κροτωνιάτη (εκπρόσωπος της ιατρικής σχολής του Κρότωνος, 6ος π.Χ. αι. , θεωρούσε τον εγκέφαλο ως κεντρικό όργανο του σώματος και έδρα των αισθήσεων και της νόησης⁶⁷. Η κύρια ιδέα της θεωρίας είναι ότι, για να είναι υγιής ένας οργανισμός, πρέπει να διατηρείται μια ισορροπία ανάμεσα στην ποσότητα των εκκρίσεων που παράγεται και παροχετεύεται από το ανθρώπινο σώμα. Στόχος είναι να συντελεστεί «κάθαρση» του φλέγματος ώστε να αποφεύγεται η συμφόρηση στην κυκλοφορία του αίματος ή η παρεμπόδιση στην κυκλοφορία του «πνεύματος». Ο συγγραφέας του «Περί ιερής νόσου» θα στηρίζει την άποψή του σε ανατομές εγκεφάλων αιγών που πάσχουν από την ασθένεια για να αποδείξει τα παθολογικά και άρα φυσικά αίτια της πάθησης και να καταρρίψει την άποψη της θεϊκής της προέλευσης. Στα ιπποκρατικά κείμενα εντοπίζουμε καταγραμμένες αρκετές περιπτώσεις, όπου περιγράφεται κάτι που μοιάζει με πείραμα, όπως η περίπτωση των πήλινων δοχείων που το σχήμα τους αλλάζει με την επίδραση του νοτιά. Από αυτά τα πειράματα δεν προκύπτει η γνώση, αλλά μάλλον διατυπώνονται κάπως δογματικά και περισσότερο μοιάζουν με προσπάθεια να πειστούν αυτοί που θα αμφέβαλλαν.

⁶⁷ Λυπουρλής (2000) 381 – 382.

13. 2 ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ

Κατά την Ιπποκρατική ιατρική, τα αίτια της επιληψίας (ιερής νόσου) σχετίζονται με το ρόλο του φλέγματος στην εκδήλωση αυτής της ασθένειας. Το φλέγμα συνδέεται με τον εγκέφαλο και προέρχεται από αυτόν. Για να αναδειχθεί η σημασία του οργάνου αυτού και ο κεντρικός ρόλος που διαδραματίζει στον ανθρώπινο οργανισμό, τα κεφάλαια που ακολουθούν αφιερώνονται στην περιγραφή μερικών από τις πλέον βασικές λειτουργίες του. Συγκεκριμένα τονίζεται με έμφαση ότι ο εγκέφαλος αποτελεί την μόνη πηγή των συναισθημάτων, τόσο των ευχάριστων όσο και των δυσάρεστων. Εκεί εδράζονται όχι μόνο οι ψυχικές αλλά και οι ανώτερες νοητικές λειτουργίες, όπως η σκέψη και η «κορωνίδα» όλων, η συνείδηση. Χάρη στις πολλές διαφορετικές διεργασίες του ο άνθρωπος είναι σε θέση να επεξεργάζεται και να αξιολογεί τις εμπειρίες του, με άλλοτε άλλα κριτήρια, και να τις βιώνει μέσα από ποικίλα πρίσματα, ώστε ποτέ μια στιγμή να μην είναι όμοια με άλλη. Οπωσδήποτε, οι άνθρωποι πρέπει να γνωρίζουν ότι η μοναδική πηγή από όπου προέρχονται οι ηδονές και οι χαρές μας, τα γέλια και τα αστεία είναι ο εγκέφαλος, το ίδιο και οι λύπες και οι στενοχώριες, οι βαρυθυμίες και τα κλάματα. Χάρη σ' αυτήν κυρίως σκεπτόμαστε, βλέπουμε, ακούμε, και ξεχωρίζουμε το άσχημο από το όμορφο, το κακό από το καλό, το ευχάριστο από το δυσάρεστο, άλλοτε έχοντας για κριτήριο τη συνήθεια, άλλοτε αξιολογώντας τα πράγματα κατά το συμφέρον μας, και άλλοτε ορίζοντας τι είναι ευχάριστο και τι δυσάρεστο ανάλογα με τη διάθεση της στιγμής οπότε δεν μας αρέσει πάντοτε το ίδιο πράγμα⁶⁸. Περιγράφεται επίσης με σαφήνεια ότι ο εγκέφαλος είναι η αιτία των ψυχικών παθήσεων. Από αυτόν πηγάζουν οι φοβίες και το άγχος, οι διαταραχές του ύπνου και της συμπεριφοράς, οι ανυπόστατες έγνοιες και η εσφαλμένη αντίληψη της πραγματικότητας. Όταν νοσεί ο εγκέφαλος τότε προκαλείται σύγχυση στον οργανισμό και εκδηλώνονται αφύσικες συμπεριφορές. Άρα, ο εγκέφαλος είναι η πραγματική αιτία για όλες τις σοβαρές αιτίες.

⁶⁸ Λυμπεράκης (1997) 39.

13.3 ΕΠΙΛΗΨΙΑ

Η επιληψία λοιπόν δεν είναι πιο θεϊκή σε σχέση με τις υπόλοιπες ασθένειες. Αντιθέτως έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και τη δική της αιτία. Επιπλέον, είναι πάθηση με δυνατότητα ίασης⁶⁹. Εδώ ο συγγραφέας αναφέρει την ύπαρξη χρόνιας μορφής της νόσου, την οποία και θεωρεί δυσκολότερη να αντιμετωπιστεί με φάρμακα. Τονίζει επίσης πως η επιληψία, όπως και άλλες νόσοι, διέπεται σαφώς από την αρχή της κληρονομικότητας και δεν προσβάλλει αδιακρίτως όλο τον πληθυσμό. Επιπρόσθετα, με βάση την θεωρία των χυμών, αναγνωρίζει διαφορετικές μορφές της νόσου. Αυτό αποτελεί, όπως αναφέρει, ακόμα μία ισχυρή απόδειξη ότι δεν πρόκειται για θεόσταλη πάθηση, γιατί στη περίπτωση αυτή δεν θα μπορούσε να ξεχωρίσει κάποιος ανάλογα επιμέρους γνωρίσματα.

Γίνεται ειδική αναφορά σε επιδημιολογικά στοιχεία της πάθησης και διαχωρίζεται η παιδική επιληψία από αυτήν των ενηλίκων. Περιγράφεται ότι στα μικρά παιδιά οι προσβολές είναι πιο σοβαρές, καθώς μπορεί να αποβούν θανατηφόρες ή να επιφέρουν μόνιμες αναπηρίες και δυσμορφίες. Οι λόγοι της επιληψίας στα παιδιά είναι η ρευστοποίηση και η έκκριση του φλέγματος που επισυμβαίνει όταν θερμανθεί το κεφάλι από τον ήλιο ή την φωτιά και αιφνιδίως ο εγκέφαλος αισθανθεί «ρίγος». Το ίδιο περίπου συμβαίνει εάν τρομάξει το παιδί, ακούγοντας κάποιον να φωνάζει, ή εάν κλαίγοντας δεν μπορεί να αναπνεύσει. Καλύτερη πρόγνωση έχουν τα άτομα ώριμης ηλικίας, και ο ασθενής συνεχίζει να έχει συνείδηση του εαυτού του. Ιδιαίτερα επικίνδυνες είναι οι επιπλοκές της νόσου στην κατηγορία των υπερηλίκων. Υπάρχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις για την εμφάνιση της ασθένειας σε κάθε ηλικιακή ομάδα. Την κυριότερη αιτία για την εκδήλωσή της αποτελεί η συμφόρηση που προκαλείται από συσσώρευση υγρού γύρω από τον εγκέφαλο.

Ο συγγραφέας του «Περί ιερής νόσου» αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις κλιματολογικές συνθήκες ως εξωγενείς παράγοντες για την εκδήλωση της νόσου. Φρονεί ότι οι μεταβολές των ανέμων (κυρίως οι νότιοι άνεμοι), οι μεταβολές της θερμοκρασίας και η έκθεση της κεφαλής στον ήλιο δρούν επιβαρυντικά και ότι οι επιληπτικές κρίσεις επηρεάζονται από τις εποχές και από τις καιρικές συνθήκες

⁶⁹ I. Λογοθέτης, I. Μυλωνάς (1996) 661.

καθώς προκαλούν μεταβολές του φλέγματος και του πνεύματος⁷⁰. Ο συγγραφέας εξάλλου υπενθυμίζει ότι η αιτία για την φθορά του εγκεφάλου και την αλλοίωση των λειτουργιών του είναι το φλέγμα και η χολή, άποψη που συνάδει με τη γενικότερη θεωρία του περί φλεβών και φλέγματος ως παθογενετικό αίτιο της ιερής νόσου. Υπό αυτό το σκεπτικό, συνεχίζοντας την ανάλυσή του, περιγράφει τα διάφορα είδη ψυχικών παθήσεων και διακρίνει αυτά που είναι παραγωγικά, χρόνια ή συνοδεύονται από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όπως οι διαταραχές μνήμης, η άρση των αναστολών, οι ψευδαισθήσεις, η διέγερση και η κατάθλιψη, σε συνάρτηση πάντα με τις μεταβολές που διενεργούνται στον εγκέφαλο. Για όλους τους παραπάνω λόγους, ο εγκέφαλος είναι ένα όργανο κεφαλαιώδους σημασίας για τον άνθρωπο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αποτελεί ένα είδος «διερμηνέα» που επιτρέπει στον άνθρωπο, όταν είναι υγιής, να αντιλαμβάνεται ό,τι συμβαίνει γύρω του⁷¹. Τονίζεται εκ νέου ότι αποτελεί την έδρα της νόησης και της αντιληπτικής ικανότητας, ενώ αποσαφηνίζεται ότι συνιστά το κέντρο των εντολών που αποστέλλονται στο υπόλοιπο σώμα, συντονίζοντας τη λειτουργία του. Ο συγγραφέας μέσα από την παραπάνω ανάλυση, διαφοροποιείται ριζικά από την επικρατούσα έως τότε άποψη ότι το διάφραγμα ή η καρδιά αποτελούν την έδρα των νοητικών διεργασιών. Αποδίδει το ρόλο αυτό αποκλειστικά στον εγκέφαλο και επιχειρεί να αποδείξει ότι η λειτουργία του είναι καθοριστική εν γένει για τον ανθρώπινο οργανισμό.

Το τελευταίο κεφάλαιο του έργου αποτελεί τον επίλογο της πραγματείας. Υπενθυμίζει και συνοψίζει τη βασική άποψη ότι η επιληψία δεν διαφέρει από τις υπόλοιπες ασθένειες, σε ό,τι αφορά στις αιτίες και τους παράγοντες (ενδογενείς ή εξωγενείς) που την επηρεάζουν. Δεν είναι περισσότερο θεική και λιγότερο ανθρώπινη από τις υπόλοιπες. Είναι ιάσιμη νόσος και διέπεται από την ίδια βασική αρχή των αντιθέτων που συνοδεύει συνολικά την ιατρική, να αντιμετωπίζεται δηλαδή προσφέροντας ό,τι είναι το πιο αντίθετο και «πολέμιο», ποτέ όμως το «φίλον και σύνηθος»⁷². Η ασθένεια συνδέεται με την ανισορροπία των σωματικών χυμών και η θεραπευτική αγωγή προσανατολίζεται προς την αποκατάσταση της ισορροπίας. Η ρύθμιση της διατροφής, η σωματική άσκηση και η κάθαρση του σώματος από τις

⁷⁰ Δ. Λυπουρλής (2000) 15.

⁷¹ Ι. Λογοθέτης, Ι. Μυλωνάς (1996) 663.

⁷² Said, Trede, Boylluec (2001) 149.

πλεονάζουσες ουσίες μέσω φλεβοτομής, διουρητικών, εμετικών και υπακτικών, ήταν συνήθεις θεραπευτικές τακτικές. Ανάμεσα στα καθήκοντα του ιατρού επίσης ήταν η παρατήρηση των περιβαλλοντικών παραγόντων, η ενδυνάμωση της πρωτογενούς ζωικής δύναμης (φύσις) και η ενίσχυση της φυσικής αμυντικής προσπάθειας με προληπτικές παρεμβάσεις ώστε να επιτευχθεί η επιθυμητή θεραπευτική έκβαση. Όποιος ιατρός καταφέρει με την δίαιτα να διατηρήσει το σώμα του ασθενούς υγρό ή ξηρό, θερμό ή ψυχρό, αυτός θα μπορούσε να θεραπεύσει την νόσο και να πλήξει τα φυσικά αίτια που οδηγούν στην πάθηση, με την προϋπόθεση να αξιολογήσει ποια ενέργεια είναι χρήσιμη στην εκάστοτε περίπτωση και να χρησιμοποιήσει τα κατάλληλα μέσα, αποφεύγοντας τους εξαγνισμούς, τις μαγγανείες και άλλες αγυρτείες αυτού του είδους (*Ὅστις δε επίσταται εν ανθρώποισι την τοιαύτην μεταβολήν και δύναται υγρόν και ξηρόν ποιείν και θερμόν και ψυχρόν υπό διαίτης τον άνθρωπον, ούτος και ταύτην την νόσον ιώτο αν, ει τους καιρούς διαγιγνώσκοι των συμφερόντων, άνευ καθαρμών και μαγευμάτων και πάσης άλλης βαναυσίης τοια.*)

14. ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΟΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πραγματεία με τον τίτλο *Προγνωστικόν* αναδείχθηκε σε εξαιρετικά πολύτιμο εργαλείο που βοηθούσε το γιατρό να προβλέψει την εξέλιξη της ασθένειας, και μάλιστα χρησιμοποιήθηκε από την ιατρική επιστήμη για πολλούς αιώνες. Για τη Ιπποκρατική ιατρική η πρόγνωση είναι, η πρόβλεψη της αρρώστιας καθώς και των διακυμάνσεων και των μεταβολών. Με το νόημα αυτό η πρόγνωση είναι η πρόληψη του μέλλοντος. Στην αρχαία όμως ιατρική η πρόγνωση περιλαμβάνει α) τη γνώση της τωρινής κατάστασης του αρρώστου β) τη γνώση των παλιότερων συμπτωμάτων⁷³. Όταν η πρόγνωση δεν αναφέρεται στο μέλλον αλλά στο παρόν και στο παρελθόν, χρησιμεύει στο να κάνει το γιατρό ανεξάρτητον από τις περιγραφές και τις πληροφορίες άλλων. Η ικανότητα του να προσδιορίζει ο ίδιος – χωρίς να προσφεύγει σε άλλους την παρούσα και την παρελθούσα κατάσταση του αρρώστου, τον βοηθά ώστε να μην ξεγελιέται από ατελείς περιγραφές. Το γεγονός ότι χωρίς να ρωτήσει

⁷³ Δ. Λυπουρλής (2000) 182.

κάνεσαν γνωρίζει τι ακριβώς συμβαίνει στον άρρωστο, προκαλεί την έκπληξη και τον θαυμασμό, και έτσι ο γιατρός κερδίζει αμέσως την εμπιστοσύνη του κόσμου. Στο 1^ο κεφάλαιο του έργου βλέπουμε το περιεχόμενο του όρου πρόγνωση που ανέφερα παραπάνω. Η πρόγνωση επομένως δεν εκφράζει μια παθητική και αναμενόμενη στάση αλλά αφορά την υπόληψη του ιατρού, η οποία είναι και προϋπόθεση κάθε περίθαλψης.⁷⁴ Τα υπόλοιπα 24 κεφάλαια είναι γεμάτα από πληροφορίες προγνωστικού χαρακτήρα. Στο γιατρό της καθημερινής ιατρικής πράξης γίνονται χρησιμότερες υποδείξεις για το τι πρέπει να προσέχει και πως πρέπει να αποτιμά επιμέρους καταστάσεις και συμπτώματα αρρώστου: τα χαρακτηριστικά που εμφανίζει το πρόσωπό του, τι σημαίνουν η θέση του αρρώστου στο κρεβάτι, ο τρόπος που κουνά τα χέρια του, το είδος της αναπνοής του, ο ιδρώτας του, ο πυρετός του, ο τρόπος που κοιμάται, οι όψεις που παρουσιάζουν οι κάθε λογής εκκρίσεις του σώματος⁷⁵. Το έργο αυτό δεν έπαψε να θεωρείται – με τη τόσο πλούσια ιατρική εμπειρία που περιέχει και με το τόσο υψηλό επιπέδου θεωρητικό υπόβαθρο που προδίδει – γνήσιο έργο του μεγάλου Ιπποκράτη.

Θέμα του έργου είναι τα οξεία νοσήματα.. Παρακολουθούμε την συμπτωματολογία και το ρόλο του γιατρού στη πρόβλεψη των ασθενειών. Βλέπουμε να περιγράφεται η όψη που παρουσιάζει το πρόσωπο του ετοιμοθάνατου και αυτή η περιγραφή είναι γνωστή σήμερα με τον όρο Ιπποκρατικό προσωπείο ή στο διεθνή χώρο *facies hippocratica*. Μια από τις βασικότερες αρχές της Ιπποκρατικής πρόγνωσης ήταν η σύγκριση του αρρώστου με τους υγιείς ή ακόμα καλύτερα – με τον ίδιο του τον εαυτό σε κατάσταση υγείας. Αυτό μας είναι γνωστό από πολλά χωρία της Ιπποκρατικής συλλογής⁷⁶. Στη Ιπποκρατική συλλογή χρησιμοποιείται ένας μεγάλος αριθμός λέξεων για να δηλωθεί η κατάσταση εκείνη κατά την οποία ο άνθρωπος έχει χάσει τον έλεγχο του εαυτού του: *έκμαινομαι, παρακρούω, παραλέγω, παραληρωῶ, παρανοῶ, παραφέρομαι, παραφρονῶ, μανία, παραφροσύνη, φρενίτης*. Είναι ιδιαίτερα φανερός ο πραγματικός χαρακτήρας του *Προγνωστικοῦ*. Ο συγγραφέας δεν ενδιαφέρεται για επιμέρους όργανα και επιμέρους αρρώστιες. Ό,τι κυρίως τον ενδιαφέρει είναι το πως αντιδρά ο οργανισμός ως σύνολο στις διάφορες αρρώστιες και ιδιαίτερα στις οξείες. Από αυτή την αντίληψη θα ήταν επηρεασμένος ο Πλάτωνας

⁷⁴ Laureent Auache (1999) 42.

⁷⁵ Δ. Λυπουρλής (2000)185.

⁷⁶ Hornblower (2006) 557.

όταν υποστήριξε ότι η σωστή θεραπευτική αγωγή δεν είναι εκείνη που επιδιώκει την ίαση του άρρωστου μέλους, αλλά εκείνη που επιζητεί την ίαση αυτού του μέλους με την ίαση ολόκληρου του σώματος (βλ.χαρμίδης)⁷⁷. Για τη πρόγνωση του λοιπόν ο Ιπποκρατικός γιατρός χρειάζεται όλα ανεξαιρέτως τα συμπτώματα· και το παραμικρότερο σύμπτωμα θα μπορούσε να αποδειχθεί αποφασιστικής σημασίας: ο γιατρός παρακολουθούσε τη πορεία της αρρώστιας παρατηρώντας τις μεταβολές του συνόλου των συμπτωμάτων ακόμα και του πιο ασήμαντου. Άξιο συζήτησης θεωρείται η σχέση του Ιπποκράτη με τον Θουκυδίδη αφού η Ιπποκρατική ορολογία και μάλιστα από το χώρο της πρόγνωσης είναι συχνή στο λόγο του ιστορικού (*σημεῖα, τεκμήρια, κρίνειν, ἐκλογίζεσθαι, σημαίνειν, ἐλπίζειν, προσδέχεσθαι*). Η σπουδαιότητα της πρόβλεψης, δηλαδή της κλινικής πρόγνωσης, αποτελεί εκείνο το αποφασιστικό σημείο κατά το οποίο η εκκοσμικευμένη ιατρική του 5^{ου} αιώνα π.Χ αντικατέστησε τη θεολογική - μαντική παράδοση της μαγικής ιατρικής⁷⁸.

⁷⁷ Λυπουρλής (2000) 233.

⁷⁸ Montanari (2008) 484.

15. ΕΠΙΡΡΟΗ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Η κοινωνική κατάσταση και η πολιτική θέση επέτρεψαν στον Θουκυδίδη ποικίλες και πολλαπλές επαφές με τα πολιτισμικά περιβάλλοντα της εποχής του. Η ιατρική μέθοδος παρουσιάζει αναλογίες με την ιστορική μέθοδο. Η λέξη ιστορία ορίζει την έρευνα στο πεδίο, τη γεωγραφική εξέταση όχι λιγότερο από τη χρονολογική και συγκεντρώνει παρατηρήσεις και μαρτυρίες που πρόκειται να συνθέσει κατόπιν σ' ένα συνεχές σύνολο. Ο ιστορικός δεν προσπαθεί να απομονώσει αιτιώδεις σειρές, των οποίων η αναγκαία αλληλουχία θα έδινε λόγο για ένα γεγονός. Επιχειρεί να γράψει συμβάντα, περισσότερα η λιγότερα επαληθευμένα, σε ένα σύνολο με περισσότερα ή λιγότερα κενά, του οποίου η συνέχεια παρέχει στο κάθε συμβάν ένα νόημα⁷⁹. Στο έργο του διαπιστώνονταν σαφή ίχνη ορισμένων τάσεων, κυρίως στα τμήματα εκείνα όπου προβάλλονται σκέψεις μεθοδολογικής τάξεως. Υπάρχει ένα στοιχείο, το οποίο καθιστά την εξιστόρηση του Θουκυδίδη μοναδική: ο Πελοποννησιακός πόλεμος έλαβε χώρα την ίδια περίοδο που διανοητές, όπως ο Ιπποκράτης ανέπτυσαν τις αρχές της επιστημονικής τους μεθόδου. Με τα παραπάνω Ιπποκρατικά έργα συνδέεται κατεξοχήν η αφήγηση του λοιμού: αυτά τα χωρία είναι τα πρώτα παραδείγματα της 'επιστημονικής μεθόδου' με την έννοια ότι συνιστούν εμπειρική έρευνα και προσφέρουν έναν εντυπωσιακό αριθμό στοιχείων, από τα οποία ο ιατρός είναι δυνατόν να συναγάγει πληροφορίες για την πορεία της ασθένειας και τη θεραπεία της. Με άλλα λόγια, ακόμη και εδώ, τα γεγονότα τα οποία επιλέγονται να καταγραφούν, είναι επιλεγμένα με βάση το τι θεωρεί σημαντικό ο ιατρός – πόνος, πυρετός, τρόμος, εκροές κτλ. Ο Ιπποκράτης, χρησιμοποίησε μια διαδικασία δυο σταδίων, προκειμένου να καθορίσει τις ασθένειες. Σε μια πρώτη φάση εξέταζε διεξοδικά τα συμπτώματα της ασθένειας και στη συνέχεια βάση των ομοιοτήτων που παρουσίαζαν οι παρατηρήσεις του τις ομαδοποιούσε και τις απέδιδε σε μια συγκεκριμένη ασθένεια. Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί την ίδια ακριβώς μέθοδο για να αναλύσει την περίπτωση του λοιμού που ενέσκηψε στην Αθήνα αλλά δεν περιορίζεται σε αυτό. Χρησιμοποιεί στο έργο του για τις αιτίες του πολέμου την ίδια λέξη, πρόφασις, που τα ιατρικά συγγράμματα δήλωνουν την αιτία της αρρώστιας.

⁷⁹ Laurent Auache (1999) 142.

Δεύτερον, κατά τρόπο ανάλογο με ιατρικά κείμενα προχωράει στην αναζήτηση των αιτιών, των συμπτωμάτων και της εξέλιξης των γεγονότων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Finley στο έργο ‘Θουκυδίδης’ η ιστορία του με τα ίδια του τα λόγια αποβλέπει στο να εκπληρώσει την ίδια προγνωστική λειτουργία - να καθιστά τους ανθρώπους ικάνους να αναγνωρίζουν επαναλαμβανόμενα φαινόμενα – που αποτελεί τη βάση πολλών ιατρικών συγγραμμάτων της εποχής και ιδίως της δικής του περιγραφής του λοιμού⁸⁰. Γι’ όλα τα παραπάνω είναι αδύνατο να μη συμπεράνουμε ότι είχε επηρεαστεί από Ιπποκρατική θεωρία τόσο στο ιατρικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί όσο και στο προγνωστικό χαρακτήρα του έργου του. Ωστόσο, τα παραδιδόμενα για τη θεραπεία του μεγάλου λοιμού των Αθηναίων από τον Ιπποκράτη κατά το 2^ο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου εγείρουν μερικές αμφιβολίες. Ο Σωρανός αναφέρει ότι ο λοιμός προήλθε από τις βόρειες χώρες των Ιλλυρίων και των Παιόνων οι οποίοι κάλεσαν τον Ιπποκράτη να τους βοηθήσει⁸¹. Οι πληροφορίες αυτές δεν συμβιβάζονται με όσα γράφει ο ιστορικός, ο οποίος αναφέρει ότι ο λοιμός προήλθε από την Αιθιοπία και σημειώθηκε πρώτα στον Πειραιά. Επίσης, προβάλλεται ένα σοβαρό επιχείρημα: ο Ιπποκράτης απήλλαξε τη πόλη των Αθηνών απ’το λοιμό το 430 π.Χ, θα το ανέφερε ο Θουκυδίδης, ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς την καταστρεπτική εκείνη νόσο, σημειώνει μάλιστα ότι οι ιατροί δεν μπόρεσαν να την αντιμετωπίσουν (*Οὐδέν κατέστη ἴαμα*).

Από την αρχή λοιπόν της περιγραφής του λοιμού της Αθήνας ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί λεξιλόγιο που το βλέπουμε στα Ιπποκρατικά συγγράμματα. Υπάρχουν ένα σωρό όροι στον Θουκυδίδη οι οποίοι περιγράφουν φυσικές αντιδράσεις, την εξέλιξη του πόνου ή της ασθένειας μέσα στο σώμα και που μπορούν να παραλληλισθούν με ιατρικές περιγραφές (όπως: *κατέβαινεν ἐς τα στήθη ὁ πόνος, ἐπικατιόντος τοῦ νοσήματος*) και διάφορες εκφράσεις για τη θερμότητα και τη φλόγωση: *θέρμαι ἰσχυραί, ἐρυθήματα, ὑπέρυθρον, φλόγωσις*. Από αυτές μόνον η τελευταία δεν απαντά στα ιατρικά έργα του Ιπποκράτη. Ακόμη, η αναζήτηση χρησμών και τα συναφή ήταν εντελώς άχρηστα για τον ίδιο. Αλλά και για τον Ιπποκράτη οι θεοί και οι δαίμονες δεν έχουν κάποια σχέση με τις ασθένειες και τις θεραπείες τους. Γι’ αυτόν στο έργο *Περὶ ἰερῆς νόσου* η νόσος (επιληψία) έχει μια

⁸⁰ Finley (2010) 76.

⁸¹ Κιαπόδα (2001) 45.

φύση (συμπτωματολογία) και πρόφασι (αιτία / αφορμή / εκκίνηση) από την οποία γίνεται. Τις ίδιες λέξεις χρησιμοποιεί και ο Θουκυδίδης. Αυτό που είναι ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι η Ιπποκρατική ιατρική δεν ενδιαφέρεται τόσο για τη διάγνωση, το προσδιορισμό του ονόματος της αρρώστιας. Αυτό που ενδιαφέρει τον Ιπποκράτη είναι να προβλεφθεί η πορεία της αρρώστιας⁸². Για τη Ιπποκρατική ιατρική η πρόγνωση είναι, η πρόβλεψη της αρρώστιας καθώς και των διακυμάνσεων και των μεταβολών. Με το νόημα αυτό η πρόγνωση είναι η πρόληψη του μέλλοντος (*προγιγνώσκων τα μέλλοντα, Προγνωστικόν Ι.*) Και ο ίδιος ο Θουκυδίδης λοιπόν με τη περιγραφή της νόσου στοχεύει στο να βοηθήσει τους ανθρώπους να διαγνώσουν τα συμπτώματα ενός επακόλουθου λοιμού. Ήταν σημαντικό να γνωρίζει κανείς την εξέλιξη της ασθένειας, έτσι ώστε να προετοιμάσει τον ασθενή για αυτά τα οποία θα συνέβαιναν και για να γνωρίζει εάν ο θάνατος θα ήταν η αναπόφευκτη έκβαση. Αυτό είναι παρόμοιο με τη διατύπωση της ελπίδας εκ μέρους του Θουκυδίδη ότι αυτοί οι οποίοι θέλουν να αποκτήσουν σαφή γνώση του παρελθόντος και του μέλλοντος θα θεωρήσουν το έργο του χρήσιμο (1.22.4). ο Θουκυδίδης θέτει κατά μέρος την εξέταση των αιτιών του λοιμού, αλλά αυτό δεν ισχύει για την υπόλοιπη Ιστορία, στην οποία κανείς δεν είναι δυνατόν να αρνηθεί ότι ο Θουκυδίδης δείχνει ενδιαφέρον για την ιστορική αιτιότητα. Όσον αφορά τους ιατρούς οι οποίοι ασχολούνται με την πρόγνωση είναι αλήθεια ότι η πρόγνωση ήταν εν μέρει σημαντική για να γνωρίζουν εκ των προτέρων εάν μια ασθένεια ήταν ανίατη. Οι ιατροί όμως πίστευαν κατά βάση ότι ήταν σε θέση να βοηθήσουν, να θεραπεύσουν και να βελτιώσουν την υγεία των ανθρώπων (όπως αποδεικνύει οποιαδήποτε ιπποκρατική πραγματεία). Η εστίαση στην πρόγνωση δεν είναι ένδειξη απαισιοδοξίας, δεν γίνεται για λόγους καταγραφής, αλλά για να προσφερθεί βοήθεια. Εν πάση περιπτώσει, ο λοιμός παρουσιάζεται ως εξαίρεση, ως ανεπίδεκτος λογικής εξήγησης και ο Θουκυδίδης τον περιγράφει ως πέρα από οποιαδήποτε θεραπεία λόγω της τρομερής του φύσης⁸³. Στη συνέχεια με τη λέξη *πρόφασις* ο Θουκυδίδης θυμίζει ιατρικές εκφράσεις αφού στο έργο *Περὶ ἰερῆς νόσου* ο Ιπποκράτης χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη για ανθρώπους που χάνουν τα λογικά τους, χωρίς καμία πρόφαση, δηλαδή εξήγηση. Και οι δυο στην περιγραφή των συμπτωμάτων επιδιώκουν την ακρίβεια, η οποία αφήνει στον αναγνώστη την ισχυρή εντύπωση μιας κλινικής ακρίβειας. Αυτό που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τον

⁸² Easterling – Knox (2010)629.

⁸³ Hornblower (2006) 320-321.

Θουκυδίδη είναι η μεταδοτική φύση της ασθένειας . Όμως ο ιστορικός δεν δίνει μεγάλη βαρύτητα στην ανακάλυψη της μεταδοτικής του φύσης , αν όντως την ανακάλυψε ο ίδιος. Αυτή η αυτοσυγκράτηση αποτελεί στοιχείο κατά της άποψης ότι πρόκειται για συνειδητή πολεμική εναντίον των Ιπποκρατικών αφού οι αντιλήψεις του ήταν πιο προχωρημένες από τις δικές τους⁸⁴.

Η περιγραφή των συμπτωμάτων και η πρόοδος της ασθένειας δεν φαίνεται να διαφέρει από τις περιγραφές που απαντούν στους ιπποκρατικούς ιατρούς, ιδιαιτέρως στο *Περί Επιδημιών*, όπου τα συμπτώματα σημειώνονται μέρα με την ημέρα.. Η αυστηρή περιγραφή του χαρακτήρα του έρχεται, παρ' όλα αυτά, μετά τα σκληρά εισαγωγικά λόγια ότι οποιαδήποτε τέχνη ήταν ανίκανη να καταπολεμήσει τον λοιμό. Αρχίζει το κεφ. 49 με την παρατήρηση ότι *‘τον χρόνο εκείνο, όπως το παραδέχονται όλοι, σημειώθηκαν πολύ λίγες άλλες αρρώστιες’* (49.1). Αυτός ο ισχυρισμός ενίοτε θεωρείται ότι μοιάζει με την ιατρική συνήθεια του *Περί Επιδημιών* Α' και Γ' όταν ορίζει την κατάσταση μέσω της περιγραφής του καιρού και των ανέμων της εποχής αλλά, ακόμη και αν μοιάζει, η πρόθεση του ιστορικού είναι εντελώς διαφορετική⁸⁵. Ο Θουκυδίδης δεν μνημονεύει τον καιρό, δεν περιγράφει την ασθένεια η οποία ακολουθεί με κλιματικούς ή μετεωρολογικούς όρους (πρβλ. *Επιδ.* Α', κεφ. 4). Το σχόλιό του αποβλέπει να δώσει μια εικόνα του λοιμού ως μιας ιδιαίτερης, αναπάντεχης κατάστασης, ανεπηρέαστης από λογικούς υπολογισμούς ή προφητείες· παραμένει εντελώς ασύνδετη με οποιαδήποτε φυσικά φαινόμενα, τον καιρό ή άλλη ασθένεια.

Ο Θουκυδίδης αποκλίνει σημαντικά, παρ' όλα αυτά, από οποιοδήποτε ιατρικό πρότυπο στην ανάλυση των κοινωνικών και ηθικών συνεπειών του λοιμού· το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης του λοιμού αφορά τις ψυχολογικές, κοινωνικές και θρησκευτικές επιπτώσεις και αποτελέσματα (κεφ. 51, 52, 53) και όχι τη φυσική εξέλιξη της ασθένειας καθαυτήν. Ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει την σημασία της άθυμιας, της αποθάρρυνσης, η οποία βοήθησε στην εξάπλωση και την επικράτηση της ασθενείας και η οποία – όπως τονίζει – αφαιρούσε από τους ανθρώπους τη δύναμη να αντισταθούν στην ασθένεια (2.51-4). Ισχυρίζεται ότι αυτή η αποθάρρυνση ήταν η αιτία της μεγάλης θνησιμότητας (*καί τό πλεϊστον φθόρον τοῦτο ἐνεποίει*, 51.4).

⁸⁴ Hornblower (2006) 564.

⁸⁵ Laurent Auache (1999) 40.

Αυτοί οι οποίοι επιζούσαν πίστευαν αντιθέτως τον εαυτό τους ιδιαίτερα τυχερό (51.6). Η συγκέντρωση κατοίκων στην Αθήνα από τις εκτός πόλης περιοχές επέτεινε τις συνέπειες της ασθένειας και το ίδιο έκαναν ο καύσωνας και τα πρόχειρα καταλύματα (52.1-2). Θρησκευτικά και εγκόσμια θέματα, θρησκευτικές συμβάσεις – όλα παραμελούνταν μέσα στην καταστροφή, ενώ οι νόμοι οι σχετικοί με την ταφή παραβιάζονταν (52.4)⁸⁶. Δύο σημεία πρέπει να τονισθούν εδώ σε σχέση με την ιατρική της εποχής εκείνης. Πρώτον ότι η αποθάρρυνση δεν είναι άγνωστη στους ιατρικούς συγγραφείς και δεύτερον ότι υπάρχουν ενδείξεις ότι πίστευαν πως κάτι τέτοιο ίσως επηρεάζει την πορεία της ασθένειας. Το *Περί ιερῆς νόσου* ισχυρίζεται ότι οι φόβοι και τα άγχη δημιουργούνται σωματικά ύστερα από μια μεταλλαγή στον εγκέφαλο (κεφ. 18) και ότι ο φόβος του μυστηριώδους επηρεάζει τη σωματική κατάσταση – προκαλεί ακόμη και σπασμούς (κεφ. 13)⁸⁷. Ενώ όμως στο *Περί ιερῆς νόσου* ο συγγραφέας εστιάζει στην ομοιομορφία των νόμων της φύσης και στην άποψη ότι φυσικές αιτίες και όχι οι θεοί πίσω κρύβονται από την επιληψία, αναγνωρίζει συγχρόνως ότι η ψυχική κατάσταση είναι δυνατό να προκαλέσει ασθένεια. Γενικά, ο ασθενής των ιπποκρατικών πραγματειών πρέπει να συνεργασθεί με τον ιατρό του για να καταπολεμήσει την ασθένεια, καθόσον ένα είδος πνευματικής και συναισθηματικής αντίστασης βοηθά τη διαδικασία της ίασης. Η αντίθεση με τον Θουκυδίδη είναι ακόμη πιο εμφανής: ο Θουκυδίδης θεωρεί την άθυμια σημαντική αιτία, έναν περαιτέρω θανατηφόρο παράγοντα στην εξέλιξη της ασθένειας. Είναι προφανές ότι αυτό είναι ένας νεωτερισμός του Θουκυδίδα.

Ο συγγραφέας του «Περί ιερῆς νόσου» καταφέρνει αναμφίβολα να ξεπεράσει την εποχή του και να έρθει σε άμεση σύγκρουση με επικρατούσες δοξασίες και δεισιδαιμονίες, που εμποδίζουν την ορθολογική άσκηση της ιατρικής. Δεν διστάζει να απομυθοποιήσει μια νόσο που για την πλειονότητα των συμπολιτών του θεωρείται «ιερή» και απρόσιτη, αποκαλύπτοντας μάλιστα τα αθέμιτα κίνητρα και τη σκοπιμότητα των αγυρτών. Αναγνωρίζει τη σημασία του εγκεφάλου για τον ανθρώπινο οργανισμό, τοποθετεί ορθά σε αυτόν την έδρα των συναισθημάτων και των ανώτερων νοητικών λειτουργιών. Αν εξαιρέσει κανείς την αιτιολογία της νόσου και την θεωρία περί χυμών, η περιγραφή των κρίσεων, η ταξινόμησή τους και οι σκέψεις του συγγραφέα για την κληρονομική προδιάθεση της πάθησης αποτελούν

⁸⁶ Hornblower (2006) 566.

⁸⁷ Weidauer (1954). 250

πραγματικά επιστημονικά δεδομένα. Παρ' όλες τις απόψεις για τις αιτίες της πάθησης στο ιπποκρατικό κείμενο, το «Περί ιερής νούσου» αποτελεί ένα επαναστατικό για τα δεδομένα της εποχής του σύγγραμμα υψηλής επιστημονικής σκέψης που αποδίδει την ασθένεια σε διαταραχές της φυσιολογίας και σε φυσικά αίτια, καταδικάζει «τη μωρία και την αδιάντροπη αγυρτεία» , επιχειρεί να εξηγήσει την φύση της ασθένειας με ορθολογικό τρόπο και εν μέρει καταφέρνει να ρίξει φως σε πτυχές μίας πάθησης που, παραδόξως ακόμα και στην σύγχρονη εποχή, αντιμετωπίζεται όχι σπάνια με αμηχανία, προκατάληψη ή πραγματική θρησκοληψία⁸⁸.

Η σημαντικότητα της Ιπποκρατικής συλλογής, και ειδικότερα το έργο Περί ιερής νούσου, είναι η επιστημονική , για τα τότε δεδομένα , εξήγηση της αρρώστιας της επιληψίας, όπως για παράδειγμα ο αέρας ή ο εγκέφαλος, και οι ορθολογικές απαντήσεις που δίδει στο περιοχόμενο και στην αιτία της αρρώστιας αυτής⁸⁹. Ουσιαστικά και με σαφή επιχειρήματα απομακρύνεται από τις ανορθολογικές ερμηνείες περί ασθενειών. Θεωρίες που συσχέτιζαν την προέλευση της αρρώστιας μόνο με υπερφυσικό και έδιδαν λύσεις για την αντιμετώπιση της με εξαγνισμούς. Αυτή η λογική δε συνάδει με το Ιπποκρατικό έργο και άνοιξε ουσιαστικά το δρόμο της επιστήμης.

⁸⁸ Lesky (2006) 678.

⁸⁹ Easterling – Knox (2010) 629.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχαίοι Συγγραφείς. (2000), *Ιπποκράτης, ιστορική θεωρία και πράξη / εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια* Λυπουρλής Δημήτριος, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Easterling P. E – Knox B. M. W., 2010: *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ελλ. μτφρ. Ν. Κονομή, Χρ.Γρίμπα, Μ. Κονομή, επιμέλεια Στεφάνη Α. , εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.
- Ζηκίδου Δ. ,1998 : *Θουκυδίδου Ιστορίες*, βιβλίο πρώτο, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα. Finley J. , 2010: *Θουκυδίδης*. ελλ. μτφρ. Κουκούλιος Τ. , εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.
- Ηλιού Η. , 1980: *Το μήνυμα του Θουκυδίδη*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα.
- Greenwood E, 2011: *Ο Θουκυδίδης και η διαμάρφωση της ιστορίας*, ελλ.μτφρ. Χιωτέλλης Π. , εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- H. S. Jones & J. E. Powell, 1942: *Thucydides historiai*, University studio press, Oxford.
- Hornblower S, 2006: *A comentary on Thukydidis*, τόμος Α΄, εκδόσεις University studio press, Oxford.
- Hornblower S, 2003: *Θουκυδίδης - Ο ιστορικός και το έργο του*, μτφρ. Μανιάτη Α., επιμέλεια Μαρκαντωνάτος Α. , εκδόσεις Τυπωθήτω/Δάρδανος, Αθήνα.
- Jouanna, J. (1998), *Ιπποκράτης / μετ. Τσιλιβερδής Δ. Δημήτριος*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Κιαπόκα Μ, 2001: *Ιπποκράτης ο Κώος*, εκδόσεις Υιοί Βγόντζα, Αθήνα.
- Κωνσταντινόπουλος Β, 2006: *Περικλέους επιτάφιος, Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, επιστημονικές εκδόσεις ΣΣΕ, Αθήνα.
- Κωνσταντινόπουλος Β, 2013: *Αρχαία ελληνική ιστοριογραφία, συγκριτική προσέγγιση των τριών ιστορικών της Κλασσικής περιόδου*, τόμος Α΄ , επιμέλεια Σαλιμπά Α. , Μανωλάκης Α. , εκδόσεις Σιδέρης. Ι., Αθήνα
- Κωνσταντινόπουλος Β – Πανόμητρος Δ. , 2010: *Το ύφος του αρχαίου ελληνικού πεζού λόγου*, τόμος Α΄, επιστημονική επιμέλεια Ξανθάκη – Καραμάνου Γ. , εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.

- Laurent Auach, 1999: *Ο Ιπποκράτης*, μετάφραση Υβόννη Μιχαήλ, εκδόσεις Δαίδαλος (Ζαχαρόπουλος Ι), 1999.
- Lesky A. , 2006: *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, ελλ. μτφρ. Τσοπανάκης Α. , εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Λογοθέτης – Μυλωνάς, 1996: *Νευρολογία*, εκδόσεις University studio press, Θεσσαλονίκη.
- Λυμπεράκης Α, 1997: *Εγκέφαλος και Ψυχολογία, Εισαγωγή στη Νευροψυχολογία*, Β΄ έκδοση, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Nesselrath Heinz – Gunther, 2005: *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, επιμ. Ιακώβ – Ρεγκάκος, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μαρκελλίνος, 2005: *Από τα σχόλια στο Θουκυδίδη, ο βίος και οι ιδέες του*, μτφρ. Δρακόπουλος Δ. – Χ. Γ. Ρώμας, εκδόσεις Κυπείρος, Αθήνα.
- Montanari F. , 2008: *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, ελλ. μτφρ. Κουτράκης Σ. , Κουκουζικά Δ. , Σιββά Κ. , εκδόσεις University studio press, Θεσσαλονίκη.
- Romilly J. de, 2004: *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ελλ. μτφρ. Στεφάνου Λ. , έκδοση τέταρτη, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.
- Said S. Trede M., Boulluec Alain le, 1997: *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, ελλ. μετ. Ξανθάκη- Καραμάνου Γ. , εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
- Σκουτερόπουλος Μ. Ν, 2013: *Θουκυδίδης: Ιστορία*, επιμέλεια Σκουτερόπουλος Μ. Ν., Παναγιώτου Ευτυχία, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Weidauer K., 1954: *Thukydides und die hippokratischen Schriften*, Χαϊδελβέργη.